

BALOGH F. ANDRÁS*

Erdély német irodalma a 20. században. Kulturális reprezentáció, fogalmak, fejlődési vonalak, eredmények

Erdély fogalma a német irodalomban egyszerre biztos és bizonytalan. Biztos azért, mert Erdély fogalmát szokás összekötni az erdélyi szászokkal, így az erdélyi német irodalmon egyértelműen azokat a szövegeket értjük, amely a Szászföldön, illetve a Királyföldön keletkezett, avagy a szász nemzet alkotói hozták létre – nem egyszer épp Németországban, vagy máshol a világban. A fogalom azonban enyhén bizonytalanra vált két okból is: a második világháború után a romániai német közösségek bizonyos fokig egységesültek, kulturális orgánumaik, így a sajtó, rádió és televízió közösek lettek, s akkortól kezdve már nem lehetett hajszálpontos határvonalat húzni a különböző német nyelvű közösségek kulturális eredményei között. Ugyanakkor megjelent a nem szász, de német nyelvű kisebb népcsoportok hangja is a közös kánonban, így például a cipszerekről is hallani lehetett, akiknek szinte minden megkülönböztető jegyük egyezett a szászokéval, Erdély területén éltek, német nyelvet használtak, csak épp a vallásuk alapján egy másik etnikai csoportot képeztek. Amennyiben pontosak kívánunk lenni, akkor ezek a kisebb csoportok is az erdélyi németekhez tartoznak, ám nem a szász közösséghez. Elmondható továbbá, hogy Erdély fogalma a 20. században tágulni kezdett, és Trianon után a Bánságot és a Partiumot is beleértette a köznyelv, nem csak a történelmi Erdélyt. Külön bonyolítja a helyzetet, hogy a román kultúra és földrajzi szemlélet még külön megnevezi a Körös-vidéket, Máramarost és Szatmárt, míg a Partiumot kihagyja – és ez a felfogás jobban hatott a németekre, mint a politikai súly nélkül létező magyar felfogás. A táguló Erdély-fogalommal a bánsági, avagy bánáti német irodalom, a sváb irodalom is az erdélyi irodalom mellé, illetve belekerül, a régiót kevésbé ismerők össze is keverik őket. Anélkül, hogy a sváb vagy a szász identitás megváltozott

* 1992-től az ELTE Germanisztikai Intézetének oktatója, jelenleg igazgatója, a kolozsvári BBTE vendégoktatója. E-mail: balogh.f.andras@btk.elte.hu This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research CNCS–UEFISCDI, project number: PN–III–P–4–ID–PCCF–2016–0131

volna, a két csoport irodalma egész egyszerűen közeledett egymáshoz, hatottak is egymásra, sőt sok közös platformon együtt jelentek meg, így az irodalmi esteken és a közös médiákban. De ettől még a Bánság irodalma nem lett erdélyi német, inkább csak a romániai német irodalom fedőneve alatt találták meg mindketten a helyüket. Tovább bonyolította a fogalmi bizonytalanságot az a helyzet, hogy a 20. század végén a Németországba kitelepülő írók – a népcsoportjaikat követve – nem valamiféle posztromániai szervezetben találtak egymásra az NSZK adta jogi kereteken belül, hanem az erdélyi szász, avagy a bánáti sváb egyesületeken belül folytatták tevékenységüket.

A pontos fogalomalkotás miatt szükséges tehát áttekinteni azt, hogy mely német nyelvű csoportok éltek/élnek Erdély területén. A kisebb csoportok kulturális reprezentációja is nagyon szerény volt, ám a teljesség igénye miatt mindegyiket felsoroljuk.

Erdély több német ajkú csoport hazája volt, amelyek közül az *erdélyi szászok* tűntek ki leginkább. Ez a népcsoport nehéz utat járt be az évszázadok folyamán, mialatt gazdasági-társadalmi hagyományt teremtett, jogrendet hozott létre, szép falvakat, de különösen jelentős városokat alapított, mint Nagyszeben és Brassó, s ezek nyomán elnyerte a szomszédos népek elismerését és tiszteletét. Erdély történelmének különböző szakaszaiban a szászok fontos szerepet játszottak, néha éppenséggel vezető szerepet is, ugyanis modernizáltak, azaz új gazdasági módszereket, technikákat és eljárásokat hoztak Erdélybe. Mivel ma a szászok állnak az érdeklődés középpontjában, az a vélemény alakult ki, miszerint ők lennének a régió egyetlen német nyelvű népcsoportja. A történelem viszont ennél bonyolultabb lefolyású volt, így más német nyelvű csoportokat is megemlíthetünk, mint például a Vasér-völgyi *cípszereket*, a Nagypold környéki *landlereket* (Szeben megye), a *Durlach csoportot* vagy a már eltűnt *habánokat* és másokat. Gazdasági, társadalmi és kulturális súlya szerint mindegyik csoportot megemlíjtük ebben a felsorolásban, miközben a kulturális reprezentációjukat is bemutatjuk.

A német nyelvű csoportok és kulturális reprezentációjuk

A 20. század elején a szászokat akár kis nemzetnek is nevezhetjük, mivel több érv is mellett szól, hogy ne csupán nyelvi csoportnak, hanem nemzetnek tekintsük őket.¹ Ebben a korban a szászok már jól kialakult, több fontos aspektust magában foglaló identitással bírtak, így volt földrajzi önképük, mindenkit magában foglaló egységes és egyedi vallásuk, valamint a kor színvonalán álló történelemszemléletük, amit a csoport tagjai interiorizáltak. A kommunikáció irodalmi német nyelven vagy

¹ Lásd pld. Roth, Catherine: *La Nation entre les lignes – Les Saxons de Transylvanie et la question des identités*. Rennes: Presses Universitaire 2022. 9. köv.

tájszólásban történt, a nyelvre és a nyelvhasználatra történt reflexió. A csoportnak minden tag által tisztelt és követett vezetői voltak, fejlesztették történelmi és kulturális identitásukat, a gazdaságuk virágzott, a politikai elitnek tárgyalási lehetősége volt a magyar, majd 1918 után a román kormánnyal, előjáróikat beválasztották a parlamentekbe, a premodern falusi életet maguk a gazdák szervezték meg a saját és a köz érdekeit összehangolva, a tudományos elit a németországi tudományos életbe is integrálódott, nem csupán a hazai tudományos közösségbe. Különösen városaik voltak példamutatók szervezettségben, urbanizálódásban, és esztétikai aspektusokkal is bírtak, amelyek a lakóknak pozitív életérzést sugároztak. Ezen érvék alapján az a tézis fogalmazható meg, miszerint a kis szász nemzet – körülbelül 220.000 emberről van szó – jól összeforrott, egységes, világos identitású egységet, egy kis nemzetet képviselt.

Az 1930-as népszámlálás adatai alapján a történelmi Erdélyben 253.426 személy vallotta magát németnek.² Ha ebből a számból levonjuk a kisebb csoportokat, amelyeknek a szásztól eltérő identitásuk volt, úgy a fentebb becsült számot kapjuk. A szász nép, amely magát szásznak vagy erdélyi németnek nevezte (Siebenbürger Sachsen, Siebenbürger Deutsche), a „Királyföldön” élt. Ez a megnevezés a közép-korból származik, mikor a Királyföld lakói a magyar királytól jogokat kaptak kötelezettségekért cserébe. Évi adót fizettek a kincstárnak, és a védelem megszervezése volt a feladatuk, a királyság határain túl folytatott háborúkba pedig fegyveres csapatokat kellett küldeniük.³

A Királyföld – mai földrajzi meghatározás szerint – körülbelül Szászvárostól (Broos) Brassóig terjedt. A szász identitás ezt a területet a „vom Broos bis Draas” szófordulattal illette, Szászvárostól Homoróddarócig, ez utóbbi falu Brassótól északra található. A Királyföldhöz tartozott a Beszterce környéki terület is. A szászok földrajzi identitása erős volt, ennél is erősebb volt azonban vallási identitásuk, amely a közösség egységét létrehozta. A római katolikus felekezetet elhagyva az ágostai hitvallásra tértek át, amelyet Johannes Honterus 1545-ös reformja vezetett be; megalapították az Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházat, amely napjainkban is működik. Az evangélikus egyháznak az egész történelem folyamán vezető szerepe volt a szász társadalomban. A 20. század elején a püspökké választott Friedrich Teutsch teológus és történész (1852–1933) adta meg az irányvonalat. Teutsch legjelentősebb műve a szászok történelemkompendiuma,⁴ amellyel népe nemzeti

² *Recensământul general al populației din anul 1930*. A német nép tekintetében lásd vol. IX, partea V. Neamul, 376–378.

³ A szászok jogait és kötelezettségeit tartalmazó középkori dokumentumokat már a XIX. századtól kezdődően gyűjtötték és kiadták, most online is elérhetők: <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/>

⁴ Teutsch, Friedrich: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. Bd. 2: 1700–1815. Von den Kuruzzenkriegen bis zur Zeit der Regulationen. Hermannstadt: W. Krafft 1907; Bd. 3: 1816–1868, von der Zeit der Regulationen bis zur Einführung des Dualismus. Hermannstadt: W. Krafft 1910; Teutsch, Friedrich: *Die Siebenbürger Sachsen in den letzten*

identitását kívánta erősíteni. Teutsch népe történelméről alkotott vízióját a „Kampf um Volkstum und Kirche” szavakkal, vagyis a nép egységéért és egyházért folytatott harccal lehet leírni. Ezt a harcot az egész nép folytatta, az egyházi elit és a politikai vezetőket is beleértve. Teutsch ideológiai ihletettségu mesterművében mégis a pesszimizmus uralkodik el, amely már akkor is megalapozottnak tűnt és ma már bizonyosság lett: a szász nép évszázados harca után Teutsch nem látta a közösség Erdélyben történő hosszú távú fennmaradásának biztosítékát. A „finis Saxonie” gondolata, a szászság végének látomása megjelenik a kultúrában, és jelen van a szászok kivándorlásáig, az 1989-es forradalomig. Az egész 20. század irodalmát ez a disztópikus vízió uralta.

Úgy tűnik, hogy a szász identitás a földrajzi tudatra, a vallási önismeretre, valamint a történelmi hagyományra alapozódik. A 19. század végén, a 20. század elején megjelennek más ismérvek is, így a nép- és az irodalmi nyelvre történő reflexió, az irodalom, a zene, az iskola, valamint a gazdasági súly helyeződött előtérbe. A szászok identitása és hétköznapi élete ebben a keretben formálódott tovább Románia keretein belül.

A 20. század elején a történetírás és a vallástörténet⁵ mellett megjelenik a nyelvre történő reflektálás. A szászok lényegében két nyelvet beszéltek: a népnyelvet, valamint a „Hochdeutsch”-nak nevezett irodalmi nyelvet. Még a pozitívizmus idején elkezdődnek a nyelvi anyaggyűjtés munkálatai az erdélyi szász nyelvjárás szótárába, és 1924-ben meg is jelenik az első kötet.⁶ A népnyelvet tekintették a nép németsége, valamint anyaország iránti hűsége bizonyítékának. A dialektusok viszont nem voltak egységesek, gyakorlatilag minden faluban más nyelvjárást beszéltek. A kultúrához, a tudományhoz és a valláshoz való hozzáférés érdekében a szászok már a 16. századtól használták az irodalmi nyelvet, ekkor kezdődött ugyanis a szász diákok egyetemjárása, amelynek eredményeként hazahozták az irodalmi nyelvet. A német nyelv variánsaihoz még hozzáadódott a többnyelvűség is, ugyanis a szász elit jól elsajátította a román és a magyart, de az egyszerű emberek is ismerték a szomszéd nyelvét, amennyiben élethelyzetük azt megkívánta. Más nyelvi ismereteikről, mint például a roma nyelvekhez való viszonyukról nincs tudomásunk, ám a nyitottságukra jellemző, hogy egy erdélyi szász, Heinrich von Wlislöck volt az első kelet-európai folklorista és nyelvész, aki a roma kultúráról

fünfzig Jahren 1868–1919. Sonderausgabe. Hermannstadt: W. Krafft 1926. Ez a mű a püspök édesapja, Georg Daniel Teutsch által írt első kötet folytatása. Teutsch, Georg Daniel: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. Erster Band: Von den ältesten Zeiten bis 1699. Erste Auflage 1852–1858, zweite Auflage 1874, dritte Aufl. 1899 hrsg. bereits von Friedrich Teutsch, Hermannstadt: W. Krafft. Friedrich Teutsch mindegyik kötetet újraserkesztette az 1925–26. években.

⁵ Teutsch, Friedrich: *Geschichte der ev.[angelischen] Kirche in Siebenbürgen*. Band I, 1150–1609. Hermannstadt: Krafft 1921.

⁶ *Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch*. Hrsg. Adolf Schullerus. Band I (A–C, 851 oldal + LXXII). Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter 1924.

tudósított és publikált. A felsőbb iskolákban klasszikus humanista program szerint folyt az oktatás, beleértve a latint és a görögöt, de hozzáférésük volt az angolhoz, franciához is. A szász közösség tulajdonképpen többnyelvű volt. Ezt a nyelvek és más kultúrák felé nyitott mentalitást közvetítették iskoláik is, amelyeket az Evangélikus Egyház tartott fenn. Minden faluban és városban megtalálták a módját a tanárok javadalmasításának, ezt többnyire a falu és az egyház köztulajdonából tették, azaz a közös legelők, erdők és mezőgazdasági területek profitjából finanszírozták az iskolát. A szász identitást – az említettek mellett – a régi, XVI. században alapított iskolarendszerrel kapcsolatban érzett büszkeség is meghatározta, amely minden gyermeknek biztosította a könyvhöz és tudományhoz való hozzáférést – társadalmi státuszuktól függetlenül.⁷

A gazdasági helyzettel kapcsolatos büszkeség talán az iskolák iránti pozitív érzésnél is nagyobb volt. Ezen büszkeségnek meg is volt az alapja, az Erdély déli részén fekvő városokban az ipar nagyrészt szász kézen volt, és egyes statisztikák szerint a két világháború közti Románia ipari termelésének 27%-a szász cégektől származott.⁸ Kijelenthetjük, hogy a szász népesség már a Németországban „Gründerzeit”-nak (a cégalapítás történelmi korszaka) nevezett időszakban az iparosodás útjára lépett, és megőrizte vezető helyét Erdélyben a két világháború közötti időszakban is.

A társadalmi élet jól szervezett volt: vidéken a szomszédságnak nevezett szervezetek, valamint a legény- és leányegyletek fogták egybe a közösséget, városon pedig az egyesületek, szakszervezetek és karitatív társaságok. Az újságok biztosították az információ áramlását, ablakot nyitottak a világra. A szász városokban az emberek nyitott és nyugodt életet éltek. A kultúra különböző formái nagyon élénken jelen voltak a szász emberek életében, mint például az orgonazene és a kórus. A képzőművészetek szintén, bár nem a zenéhez hasonló súllyal. A tudományok is láthatóak voltak, különösen a történetírás és a botanika.⁹

Az erdélyi szász közösség képviselői az evangélikus egyház tisztségviselői közül kerültek ki, mint például Friedrich Teutsch püspök, ám a XIX. század végétől professzionális politikusok, parlamenti képviselők, így Hans Otto Roth vagy Rudolf Brandsch jelenítették meg az érdekeiket. Tudósok is, mint Adolf Schullerus,

⁷ König, Walter: *Schola seminarium rei publicae*. Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien. Köln [u.a.]: Böhlau 2005. 23. Lásd a kötetben megjelent tanulmányt az iskolák két világháború közötti helyzetéről: *Schulwesen der Siebenbürger Sachsen in der Zwischenkriegszeit*, 90–117.

⁸ A statisztikai adat az 1940-es évek elejére vonatkozik. Lásd: Hermann Gross: *Gewicht einer wirtschaftlichen Leistung*. In: Oskar Schuster (Hrsg.): *Epoche der Entscheidung. Die Siebenbürger Sachsen im 20. Jahrhundert*. Köln, Wien 1983, 60–72. A 61. oldalon: „Anfang der vierziger Jahre die einheimischen deutschen Industrieunternehmen Rumäniens mit einem Anteil von 12,5 v. H. an der Industrie des Landes im Durchschnitt 27 v. H. der gesamten industriellen Erzeugung” (stellten).

⁹ Ungar, Karl: *Flora Siebenbürgens*. Hermannstadt: Kraft und Drotleff 1925.

kerülhettek ilyen társadalmi vezetői funkcióba, ők váltak a nép előtt példaképpé. A legfontosabb írók a németországi irodalmi életbe is integrálódtak, nemcsak otthon voltak megbecsült személyek: Adolf Meschendörfer 1932-ben megkapta a Frankfurter Egyetem Goethe-érmét, Erwin Wittstock számtalan németországi irodalmi est meghívottja volt, Heinrich Zillich pedig Lipcsében, a kiadók fővárosában adta ki könyveit.

Figyelembe véve az erdélyi szász népesség alacsony lélekszámát, ki kell emelnünk azt a tényt, hogy ez a kis nemzet nagy történelmi megvalósításokat vitt véghez, kialakított egy zárt azonosságtudatot, amelyet évszázadokon át fenntartott. A szászoknak minden történelmi kataklizma után sikerült megújulniuk, munka és szorgalom révén jólétre jutottak, és szomszédaikkal is együtt tudtak működni.

A legnagyobb erdélyi német eredetű etnikai csoport jellemzése után meg kell említenünk az említett régió kisebb – akár már eltűnt, vagy a szászokba beolvadt – csoportjait is. A 20. században a *landlerek* egy jól körülhatárolt közösséget alkottak, amely a szászok mellett, velük részben összeolvadva élt. A landlerek a XVIII. században elűzött osztrákok utódai voltak. A katolikus Habsburg állam politikája az ország vallási homogenizálása volt, így 1734-ben, VI. Károly uralkodása idején kitoloncolták a protestánsokat, akik bohémiai/csehországi és erdélyi hittestvéreiknél kerestek menedéket.¹⁰ Erdélyben az akkor illetékes főkörmányzó csakugyan befogadta őket, ők pedig csatlakoztak a szász falvakhoz, felépítették saját helységeiket. Legfontosabb falvaik Großau (Kereszténysziget), Großpold (Nagyapold) és Neppendorf (Kistorony).¹¹ A következő századokban a landlerek összeolvadtak a szászokkal, részben¹² átvették népviseletüket,¹³ kissé megváltoztatták dialektusukat¹⁴ és beilleszkedtek a falusi lakosságba. 1918 után már nemigen lehetett megkülönböztetni őket a szászoktól, de mindezzel együtt tovább vitték landler identitásukat, amely az Ausztriából történt elszármazásuk gondolatára korlátozódott. Azt állíthatjuk, hogy a landlerek identitása csupán narratív volt, beszéltek származásukról, mostoha anyaországukról, Ausztriáról, a lutheránus vallásról, a menedékkeresésről, valamint erdélyi életükről; különleges, személyes identitást őriztek, amely beépült a szász falusi identitásba. A szociológiai kutatások a landlerek csoportját vidéki lakosként azonosítják, mely a két világháború közötti

¹⁰ Buchinger, Erich: *Die „Landler“ in Siebenbürgen: Vorgeschichte, Durchführung u. Ergebnisse. Zwangsumsiedlung im 18. Jh.* München: Oldenbourg 1980.

¹¹ Bottesch, Martin, Wien, Ulrich A.: *Grosspold: ein Dorf in Siebenbürgen.* Döbel: Stekovic 2011.

¹² Hassfurther, Lore-Lotte (Hg.): *Vergessene altösterreichische Tracht in Siebenbürgen – Landler.* Thaur: Wort und Welt 1989.

¹³ Sedler, Irmgard: *Die Landler in Siebenbürgen.* Gruppenidentität im Spiegel der Kleidung von der Mitte des 18. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts. Marburg: Elwert 2004.

¹⁴ Bottesch, Johanna und Martin: *Die bairisch-österreichische Mundart der Landler von Grosspold (Apoldu de Sus) in Siebenbürgen (Rumänien).* Wien: VWGÖ 1992.

időszakban mintegy 5.500 lelket számlált.¹⁵ A landlerok irodalmi reprezentációját Otto Piringer (1875–1950) lelkes adta, akinek nyelvjárásában írt könyveit (*Schärhibesker. Lastich Geschichten ä saksesche Reimen* von Otto Piringer, Gedruckt uch verlocht vu W. Krafft, Härmestadt 1921; *Vum klene Piter uch senger Wält, Erzählungen*, Hermannstadt: W. Krafft, 1926; *Der Mërenziker – Schärhibesker u. Lidcher*, Hermannstadt: Krafft & Drotleff, 1937) – humoruk okán – siker koronázta. Johanna Bottesch elemzése alapján¹⁶ Piringer sikere abban rejlett, hogy a vidéki élet harmonikus vonatkozásait jelenítette meg: állattörténetek, természeti képek, vicces falubeliek, értelmetlen élcelődés a más nyelvű szomszédok kárára; valamint az egyházi-természeti év jeles napjainak a leírására fókuszált. Piringer landler dialektusban írt ugyan, de a más nyelvjárásokat beszélők közt is sikere volt, tulajdonképp ő lett a nyelvjárási író prototípusa és szimbóluma is egyben. A dialektus felértékelődése azért következhetett be az 1918–1932-es időszakban, mert a szász közösségnek a romániai pártokba vetett bizalma hamar eloszlott, és ekkor már csak a nyelv által kínált biztonságba, az otthonosság érzésébe lehetett visszavonulni. Piringer viszont mindössze három kötetet jelentetett meg, nem sokan követték példáját, így ez a kulturális tendencia nagyon szűk körű maradt. Erre is nagyon egyszerű a magyarázat: mire más írók követték volna a sikeres nyelvjárási írókat, addigra már a szászok megújulási mozgalma felerősödött, Hitlert kezdték el követni, és ott, az európai babérokra törő politikán belül nem volt helye a vidéki életre koncentrálnak nyelvjárási mozgalomnak. Így Piringer is, ám maguk a landlerok is feledésbe merültek, s később a szászokkal együtt ők is elhagyták Romániát. Viszont az 1990-es években utódaik civil szervezeteket hoztak létre Németországban és Ausztriában.

A landlerokhoz hasonlóan a *Durlach csoport* (németül Durlacher) vagy *durlachiak* is a szászokhoz csatlakoztak – a megnevezés váltakozó, mivel a magyar nyelvű szakirodalomban még nem rögzült őket jelölő csoportnév. Ezen telepések ősei a Baden-Durlach örgrófságot (Markgrafschaft Baden-Durlach) hagyták el 1744 és 1749 között, és Erdélyben telepedtek le. Ők a szász elit hívására jöttek, amely a mezőgazdaság új és hatékonyabb módszerekkel történő megreformálását óhajtotta, ezt pedig a behívott gazdálkodóktól remélte. Nem ismerjük ezen intézkedés hatékonyságát, de feltételezhető, hogy az előrehaladottabb módszereknek, valamint a gazdálkodás jó példájának pozitív hatása volt, ugyanis az 1840-es években Stephan Ludwig Roth (1796–1849), az 1830–40-es évek legjelentősebb szász politikai vezetője újabb telepéseket hívott be, valószínűleg követve ezáltal a korábbi évtizedek példáit. A durlachiak Szászsebesen (Mühlbach) telepedtek le.

¹⁵ Bottesch, Martin; Grieshofer, Franz; Schabus, Wilfried (Hg.), unter Mitarbeit von Monika Habersohn, Lore-Lotte Hassfurher: *Die siebenbürgischen Landler*. Eine Spurensicherung. 2 Bände. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag 2002, 12.

¹⁶ Bottesch, Johanna: *Dialekttexte*. In: Bottesch, Martin, Grieshofer, Franz, Schabus, Wilfried (Hg.), unter Mitarbeit von Monika Habersohn, Lore-Lotte Hassfurher: *Die siebenbürgischen Landler*. Eine Spurensicherung. 2 Bände. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag 2002, 673–724.

Mivel kevesen voltak, valószínűleg alig néhány száz ember, még hamarabb asszimilálódtak, mint a landlerok. Ezt a folyamatot elősegítette a közös vallás, a beszélt nyelv és a gyermekek közös iskolája. 1918 után ennek a csoportnak csupán a neve maradt fenn, nem voltak kulturális megnyilvánulásai, teljességgel asszimilálódtak. Néhány helységben fennmaradtak a jelenlétükre utaló dülőnevek, mint például Borberek (Burgberg) a falu melletti tisztás neve, „Durlacher Wisen”.¹⁷

Eddig a szászokról beszéltünk, és a hozzájuk csatlakozott német nyelvcsoportokat soroltuk fel. A *cipszerek* Felsővisó (Wischau, Oberwischau) környékén éltek, így nem is csatlakozhattak volna a szászok infrastruktúrájához, amit katolikus vallásuk tovább nehezített volna. Ezt a csoportot hegyes vidéken telepítették le erdei munkavégzés céljából.¹⁸ Betelepítésük az 1796–98-as¹⁹ években zajlott le két alapelv szerint: római katolikus vallású megbízható munkaerőt hoztak. Máramaros vidékére és a Radnai-havasokba a középkorban is telepítettek ugyan németeket, a cél akkor a bányászat volt. Fennmaradtak az akkori bányászati törvények és szerződések is, amelyet a radnai (Rodenu) „Bergrecht” (bányászati jog) névvel illettek.²⁰ Ezek a bányászok és munkások asszimilálódtak, vagy máshol kerestek munkát, miután a bányák kimerültek. A XVIII. századi újabb telepések már nem találták ott a régieket, nincsenek a német nyelvű népesség középkorból származó folytonos fennmaradására utaló jelek. Az újonnan érkezett cipszereknek viszont sikerült homogén identitást kialakítaniuk, amely a XX. századig fennmaradt. Modernizálták az erdőgazdálkodást: új technikák bevezetésével és magas szintű munkaszervezéssel tűntek ki; ők tették meg az első lépéseket a faipar létrehozásában. Technikai-gazdasági fejlődésük azonban a XIX. században megrekedt, és a XX. században sem sikerült megújulniuk. Nagy-Románia keretein belül folytatták időközben hagyományossá vált munkájukat, és a régió kulturális emlékezetébe úgy írták be magukat, mint a Vasér (Wasser) folyó menti fák törzséből készült tutajok gazdáit, akik áruikat a Vasér és Tisza menti piacokra szállították. A cipszerek – lényegében egy néhány ezer főből álló kis csoport²¹ – jó szomszédságban éltek

¹⁷ Lásd a következő kulcsszót: *Durlacher*. In: *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*. Mit Benützung der Sammlungen Johann Wolffs herausgegeben von Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Band 2. Hg. von Georg Keintzel, Adolf Schullerus und Friedrich Hofstädter. Berlin und Leipzig: de Gruyter 1911, 7.

¹⁸ Schwarz, Ernst: *Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen: Siebenbürger und Zipser Sachsen, Ostmitteldeutsche, Rheinländer im Spiegel der Mundarten*. München: Südostdeutsches Kulturwerk 1957.

¹⁹ Ilk, Anton Joseph: *Die Zipser im Wassertal. Bildnis einer Landschaft und ihrer Menschen*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Bd. 32 (1989), Nr. 2. Bukarest: Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien, 99–106.

²⁰ Moldt, Dirk: *Deutsche Stadtrechte im mittelalterlichen Siebenbürgen: Korporationsrechte – Sachsenspiegelrecht – Bergrecht*. Köln, Wien: Böhlau 2009, 155–166.

²¹ Egész Máramaros megyében körülbelül 5.000 német személy élt 1920-ban. A cipszerek mellett (2.700 személy Felsővisóból) más németeket is összeírtak ott. Statisztikai adatok: Varga, E. Árpád: *Máramaros megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai*

a környékbeli vegyes nyelvű és identitású lakossággal, különösen a jiddis nyelvet beszélő zsidó népességgel.

Mivel nem volt értelmiségi rétegük, ezért a cipszerek 1918 után is erdei munkások maradtak, nem ment végbe társadalmi felemelkedésük. A csoport koherenciáját anyanyelvük, a német nyelv egyik, „Wischauerdeutsch”-nak (visói németnek) nevezett dialektusa, a gyermekek német nyelvű iskoláztatása,²² vallási életük, különösen a gyermekek és fiatalok római katolikus papok által biztosított vallási nevelése, valamint a népszokások és a családok hagyományos, erdészeti munkán alapuló élete adta. Német nyelvben gyökerező kultúrájukat csupán az 1960-as évek után kezdték elemezni: Claus Stephani²³ és Anton Joseph Ilk²⁴ a cipszerek erdei életére vonatkozó meséit és elbeszéléseit gyűjtötte össze. E szövegek világa félig reális, félig fikcionális volt, a természetről, a mindennapok nehézségeiről, az állatokról szólt, de mesebeli lények is jelen voltak bennük.²⁵ A képzelt világból kinövő elbeszélések a cipszer képzeletvilág szerves részét képezték, így a történelem, természet és a társadalmi problematika egymásba fonódva jelent meg bennük. A mikrofilológia véleménye, hogy a 60-as, 70-es és 80-as években gyűjtött szövegek részben a két világháborúra, vagy pedig egy meghatározhatatlan középkor-szerű időre vonatkoznak. E kronológia ellenére a szövegek emlékezete valamikor a XVIII. században kezdődik, és Románia iparosításával végződik az 1950–70-es években.²⁶

A kollektív emlékezet több, a svábokhoz vagy szászokhoz csatlakozó német nyelvű csoport nevét őrizte meg, így például a néhány falu népességét kitevő „*Deutschböhmern*” (bohémiai németek, „pémek”), „*Batizer*” (batiziak), „*Steirer*” (Stájerország tartományból, Ausztriából származók) és a „*Benzenzer Schwaben*”

1850/1880–2002. Online forrás: www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/mmetn02.pdf, 1. és 14. oldal; az adatokat a következő kötet nyomán aktualizáltuk: Varga, E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II.* Csikszereda/Miercurea Ciuc: Pro-Print 1999.

²² Ilk, Anton Joseph, Traxler, Johann: *Geschichte des deutschen Schulwesens von Oberwischau.* (Veröffentlichungen zu den Zipsern im Wassertal, Bd. 1). Nürnberg: Verlag Haus der Heimat 2009. 399.

²³ Stephani, Claus: *Volkserzählungen der Zipser in Nordrumänien.* Marburg: Elwert 1983.

²⁴ Ilk, Anton Joseph: *Zipser Volkserzählungen.* Klausenburg: Dacia Verlag 1990.

²⁵ Ilk, Anton Joseph: *Die mythische Erzähwelt des Wassertales: Rolle und Funktion phantastischer Wesen im Leben der altösterreichischen Holzknechte, dargestellt in ihren mündlich überlieferten Erzählungen aus den Waldkarpaten.* Linz: Adalbert-Stifter-Institut des Landes Oberösterreich 2010.

²⁶ Lásd Stephani doktori értekezését, melyet a müncheni Ludwig Maximilian Universitáten védett meg: Stephani, Claus: *Das Wassertal in Ostmarmatien: Erzählvorgang und Erzählfunktion in einem multikulturellen, gemischtethischen Gebiet dargestellt am Beispiel der Volksmärchen.* München: Kommission für Ostjüdische Volkskunde in der Dt. Gesellschaft für Volkskunde 1996.

(benzeni svábok) csoportjait.²⁷ Ezen néptörödékeknek általában volt a szászokkal közös vonásuk, akár nyelvük, protestáns vallásuk vagy életmódjuk tekintetében, így az integrációs folyamatot megkönnyítette hozzájuk való csatlakozásuk. Ezen csoportok valószínűleg csupán néhány száz emberből álltak, tehát sem a statisztikák, sem a főbb források nem tudósítanak történelmükről. Csupán különböző személyes megemlékezések állnak rendelkezésünkre, mint például néhány fonográf-felvétel az illető tájszólásból, melyen a kérdezett személyes életéről szól, integrálva az elbeszélésbe társadalmi csoportjának sorsát is.²⁸ Következtetésként kijelenthető, hogy a XX. században már nem alakultak ki újabb németül beszélő csoportok, mivel nem érkezett sok német Románia területére. A már létezők pedig – mint például a fentebb említettek – az eltűnés útján voltak, de emlékeztük még jelen volt az erdélyi német ajkú kulturális térben.

Az erdélyi német nyelvű közösségek egyik különleges példája a *habánok*, akiknek közössége már a két világháború közötti időszakban is kihaltnak számított, ám Erdély kulturális emlékezetében mesterségük, a fazekasság révén, pontosabban a sajátos technikával létrehozott termékeik által jelenlévőnek tündek. A habánok elmentek, beolvadtak, felszívódtak, ám a más nemzetiségű mesterek által elkészített portékák azt az érzést közvetítették, mintha jelen lennének a kulturális térben. A „habán kerámiának” nevezett termékek fenntartották azoknak az anabatistáknak az emlékeztétét, akik Svájc-ból, Olaszországból és Németországból érkeztek azzal a reménnyel, hogy vallásukat a toleráns Erdélyben megtarthatják.²⁹ Bethlen Gábor, Erdély fejedelme 1621-ben Alvincen (Winz) telepítette le őket. Bár a habánok a szász Királyföld határán telepedtek le, nem csatlakoztak a szászokhoz, nem asszimilálódtak annak ellenére, hogy vallási irányultságuk és beszélt nyelvük kedvezően befolyásolhatta volna ezt a folyamatot. Mindennapi életük és közösségi elképzeléseik mégis ellentétben álltak a szászok ágostai vallásával, így hát a habánok önmagukba zárókztak. A történelmi kutatás körülbelül 1.000 habán személyt azonosított a XVII. század első felében, akik többféle mesterséget folytattak: kötelesek, kovácsok, tímárok voltak. Legfontosabb mesterségük azonban a fazekasság volt, edényeik sokkal szebbek voltak a teljes konkurenciáénál. Különösen ön-oxid mázuk, egy kék máz felülmúlhatatlannak bizonyult, főképp ez őrizte meg

²⁷ Ilk, Anton Joseph: *Die Zipser im Wassertal. Bildnis einer Landschaft und ihrer Menschen*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Bd. 32 (1989), Nr. 2. Bukarest: Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien. 99.

²⁸ Lásd a tájszólási felvételt, amelyben a kérdezett személy, egy 37 éves szászsebesi férfi a benzeni svábokról beszél (Aurel Vlaicu, Hunyad megye): <https://www.siebenbuenger.de/suche/alle/benzenz/#ergebnisaufnahmen>

²⁹ Klusch, Horst: *Die Habaner in Siebenbürgen*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Bd. 11 (1968), Nr. 2. Bukarest: Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien. 21–40.

emléküket.³⁰ A habánok példája azt mutatja, hogy fizikai jelenlét nélkül is lehet egy csoport a kulturális tér része. A szász kultúrában a habánok módszerét és díszítését a szászkézdi (Keisd) mesterek vették át, akik a „Keisder Ware” (szászkézdi termék) néven gyártottak kerámiát. A kék máz, de a sárga, fémese színű antimon és a különleges virágos formák ma is fellelhetők a népi fazekas piacokon.

A habánokat gyakran összetévesztették az újrakeresztelők közösségével, mivel vallási alapelveik hasonlóak. Ezeket Jakob Hutter nyomán „*hutteritáknak*” nevezték, ők már a XVII. századtól kezdve megtalálták megélhetési módjukat Erdélyben.³¹ Mivel hasonló kézműves termékeik voltak, ezért néha a habán kerámiát „*hutteri kerámia*”-ként is említik. Ez a kifejezés a két világháború között is használatban volt, bár a hutteriták kis közössége akkor már rég eltűnt Erdélyből.

Erdélyben, akárcsak Nagy-Románia egész területén – és általában Kelet-Európában – már a XIX. században megjelent egy új típusú német nyelvű közösség, nevezetesen azon személyek közössége, akik *egyéni bevándorlókként* érkeztek az egész földrajzi régió fejlettebb városaiba a gazdasági sikerek reményében. Általában ezek az emberek jól felkészült mesterek voltak, akik a jobb megélhetés reményében gyakorolták mesterégüket. Nem rendelkeztek koherens identitással, nem kértek közösségi jogokat és nem voltak szervezettek, így csupán nagy fenntartásokkal lehet őket közösségnek nevezni. Az erdélyi német közösségekkel használt közös nyelv kedvezően befolyásolta az e csoportokhoz történő csatlakozást, ám leggyakrabban a többségi népességbe olvadtak be. A nyelvcsere pragmatikus módon a letelepedés helye határozta meg. Paradigmatikus esetként megemlíthetjük Franz Zeller péket, aki Bukarestben hosszú kenyereket sütött, amelyet ügyfelei róla „*franzelá*”-nak nevezték el, ami ma már a román nyelv közismert szava. Minden erdélyi városban, ott is, ahol nem éltek szászok, a népszámlálások néhány száz, akár egy-két ezer személyt is németként jegyeztek fel. Ők nem tartoztak a hagyományos erdélyi német közösségekhez. Kolozsváron például – ahol a szászok már a XVII. századtól elmagyarosodtak – az 1920. évben 2075 német személy élt, 1930-ban már 2728.³² E jól képzett, sikeres és asszimilálódott mesterek emlékét Méhes György (1917–2007) a *Kolozsvári milliomosok* című regényében örökítette meg.³³ A bajor Keller család sarjai a két világháború közötti időszakban bőrfeldolgozó vállalkozásuk révén építenek karriert, kivételesen jól megértik magukat román, magyar és zsidó üzleti partnereikkel, felemelkednek, és mindent elveszítenek

³⁰ Bielz, Julius: *Winzer Krüge*. In: *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1927. 18.

³¹ Schempp, Hermann: *Gemeinschaftssiedlungen auf religiöser und weltanschaulicher Grundlage*. Tübingen: Mohr 1969. 78.

³² Varga E. Árpád: *Kolozs megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1850/2002*. Online forrás: www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cjetn02.pdf, 2. oldal, a következő kötetből aktualizált adatok: Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. Csíkszereda: Pro-Print 2001.

³³ Méhes György: *Kolozsvári milliomosok*. Kolozsvár: Dacia 1997.

a második világháborúban. A Szovjetunióba deportálják őket, de ott is, a lágerek embertelen világában is megtalálják a túlélés módját, szép és elegáns bőrcipőket készítenek a szovjet tiszteknek – ezáltal mentesülnek a megsemmisítő fizikai munka alól. Gyáruk a szocializmusban is tovább élt, gazdasági sikertörténet lett, majd a piacgazdasági körülmények közt az állami mentőövek sem tudták megmenteni, pont e tanulmány megírása közben zárták be végleg.

Az e csoporthoz tartozó személyeknek nem volt ideológiájuk történelmükről, származásukról, nem volt víziójuk sorsukat illetően, nem alkottak jól összeforrott csoportot. Általában házasság vagy a más nyelvű környezetük révén asszimilálódtak. Nincs tudomásunk olyan esetekről, amelyből kitűnne vallási kötődésük. Szociológiai jelenséggént viszont megfigyelhetők voltak Erdélyben, és folyamatosan gyarapodtak újabban érkezett személyekkel.

Erdély német nyelvű irodalmának áttekintésekor még egy fontos szegmenst kell megemlítenünk, nevezetesen a *jiddis irodalmat*. A jiddis nyelv ugyanis a német nyelvből nőtt ki, a germanisztika német nyelvváltozatként tartja számon. A jiddis nyelvet ellenben a kelet-európai zsidó nép beszélte, így a nyelv eredetén kívül más összekötő kapocs nem volt a többi német nyelvű csoporttal, tehát a vallás, történelmi tudat, meglévő jogrendszer különbözött. Ám a német nyelvű eredet okán meg kell említeni ezt a kultúrát is, amely tulajdonképpen Erdélyben még a holokauszt előtt megszűnt. A zsidók a XV–XVI. századi pogromok nyomán hagyták el a nyugati országokat, és Kelet-Európában telepedtek le, ahol zárt, vallási és hagyományos közösségekben éltek. Egy idő után kialakult a haszid rítus, amely a mindennapi élet útmutatójává vált, miközben megőrizték a középfelnémet nyelvből kivált, ám szláv és héber befolyás alá került nyelvváltozatot, amely a balti térségben, Lengyelországban, Ukrajnában, Bukovinában és Erdély északi részén terjedt el. A jiddisnek lett irodalma és önmagáról alkotott reflexiója, amely a felemelkedés nélkülözhetetlen ismérve. Jechiel Bin-Nun kutatásai és eredményei alapján a történelmi Magyarországon a középjiddist beszélték.³⁴ Társadalmi súlya egyre csökkent, 1929-re a szakirodalom már szinte kihalt nyelvként tartja számon.³⁵ Ez a kijelentés igaz Magyarország középső részére, de Máramaros vidékén, az ország periferiáján a nyelvet egyszerű emberek még beszélték és használták, viszont itt sem létezett egy, a beszélők számára irányadó kulturális autonomista modell, amely a nyelv megőrzését tűzte volna ki célul. Mindennek ellenére talá-lunk még elvétve olyan alkotókat, írókat, akik a jiddis nyelven keresztül emléket állítottak ennek a kultúrának.

³⁴ Lásd az említett könyv magyarázó térképét: Bin-Nun, Jechiel: *Das jiddische Stammgebiet. Sprachkarte in Jiddisch und die deutschen Mundarten. Unter besonderer Berücksichtigung des ostgalizischen Jiddisch*. Tübingen: Max Niemeyer 1973. X.

³⁵ Lásd a „jiddis” szócikket a *Magyar zsidó lexikon*ból. Szerk. Ujvári Péter. Budapest: 1929. Reprint online: <https://mek.oszk.hu/04000/04093/html/>

A két világháború közötti időszakban a máramarosi jiddis nyelvű zsidó közösség körében nem zajlottak kulturális, szociológiai vagy egyéb jellegű kutatások, ez csak jóval később következett be, és akkor is csak egyéni kezdeményezésről beszélhetünk. A szász származású szerkesztő és író, Claus Stephani az 1970-es évekkel kezdődően folytatott folklórgyűjtéseket, mikor már szinte egyáltalán nem éltek zsidók a Kárpátok kisvárosaiban és falvaiban. Az említett vidéken élő románok és németek kollektív emlékezete azonban megőrizte a zsidók történeteit, tovább hagyományozta a szövegeiket, így tehát Stephani talált anyagot, amit német nyelven adott ki, így kötve be a jiddis nyelvű közösség emlékéit a német kultúrába.³⁶

A jiddis nyelv kihalt ugyan Erdély területén, ám a szálak összeérnek, ugyanis a német irodalmon, pontosabban a szászok irodalmán keresztül került vissza ennek a nyelvnek és népnek az emlékezete Erdély irodalmi körforgásába.

Az első világháború és irodalmi következményei

A XX. században különböző német nyelvű csoportok éltek Erdélyben, amelyek közül a szászok lettek tehát a kultúra legerősebb hordozói. A nyelvi megközelítés után most a történeti-irodalmi megközelítés következik, ugyanis az első világháborút követő főhatalomváltás ugyancsak megbolygatta az irodalmat.

A magyar irodalom tapasztalatából kiindulva arra következtethetnénk, hogy Erdélynek Romániához való csatolása nagy változásokat hozott Erdély német irodalmában is. A Reményik-versek, Kós Károly fellépése, az irodalmi élet újjászervezése, sőt az egész oktatási, kutatási szektor megteremtése a magyar kultúra újragondolását jelentette, ám az erdélyi szászok esetében a váltás nem volt ilyen mértékű, ugyanis az esetükben a sajtónak, a művelődésnek, a kutatásnak megvolt a kommunikatív-anyagi bázisa a saját társadalomban. A politikai hovatartozás kérdése az első években nem is hozott különösebb változást, ezek csak később, körülbelül 1923-tól jelentek meg, amikor földreform címén a szász falvaktól és közületektől elvették a közösségi földtulajdonokat.³⁷ A másik sérelem a bukaresti központosított modell szerint zajló kulturális homogenizáció volt, amely veszélyeztette a sajátos nemzeti tartalmak továbbadását a szászok önálló iskoláiban. Megjegyzendő, hogy a régió legrégebbi iskoláit a szászok hozták létre és évszázadok óta sikeresen működtették, például nyújtottak a román és a magyar nyelvű iskolarendszer felállításához, ezért a fenntartók semmilyen okot nem láttak a változtatásra.

³⁶ Stephani, Claus: *Zipser Volkserzählungen aus der Maramuresch, der Südbukowina und dem Nösner Land*. Bukarest: Kriterion 1981.

³⁷ Erről a kor elismert írója nagyesszét is írt: Wittstock, Erwin: *Die Liquidierung des sächsischen Nationalvermögens und die Enteignung der Sieben-Richter-Waldungen*. [A szász nemzeti vagyion felszámolása és a Hét-Bíró-erdők kisajátítása.] Schäßburg: 1931.

A legnagyobb kihívást nem is az új államhoz való tartozásból eredő helyzet adta, hanem az irodalom modernizálásának belső szükségességéből eredt: az erdélyi német irodalom egyértelmű versenyben állt a németországi irodalommal, az alkotói elitben érződött a művek szerkezetének, az alkalmazott esztétikának, a hirdetett gondolatok modernizálásának fontossága és igénye, amelyek lényegében ellentétben álltak a nemzettudat megerősítésének régi követelményével. Az identitást az erdélyi történelmi múltból származó motívumokkal hirdették, amelyek érthetetlenek voltak Németországban; teljességgel hiányoztak az új elemek, mint például az egyén sorsa a modern társadalomban, a város mint téma, a szerelem a polgári közegben és a reformgondolatok. A hagyományos irodalom nem használta az újabb elbeszélő módszereket, az idősíkokat, ugyanis az identitás prózája leragadt az auktoriális elbeszélő szituációban és a kronológiában. A hagyományos történelmi elbeszélés nem alkalmazta a különböző fokalizációkat és a narrátorok játékait. A történelmi jelleg és a modernitás, a tényszerű és az imaginárius, az etnikai tradicionalizmus és az európai nyitottság egymásnak feszült: a szerzők félték a nyitástól, modernizálódástól, mert ezzel azt kockáztatták volna, hogy elveszítik a kontaktust az erdélyi olvasóikkal, és eltávolodnak váteszi szerepüktől, az identitás őrzésétől. A szövegek tétje az lett, hogy megtalálják a nép identitása megerősítésének parancsa és az irodalom modernizálása között húzóóda ideális középutat.

Adolf Meschendörfer volt az a személy, aki ezt a középutat és a kor hangját megtalálta, és pedig az *Erdélyi elégiában* és a *Die Stadt im Osten* című regényében, amely magyarul *Corona* címmel jelent meg.³⁸ Ez a két mű számít a kor irodalmi csúcsterméseinek.

Meschendörfer jelentőséget akkor lehet pontosan megérteni, ha egy pillantást vetünk a szász irodalomnak az első világháború táján kialakult motívumkészletére, amelyből a regények és versek építkeztek. Ennek a sablonrendszernek a közepén az író áll, aki a nép öntudatának a letéteményese, és aki jól meghatározott képeken keresztül közvetíti a megmaradás parancsát a nagyszerű, hősi példákön át: Stefan Ludwig Roth 1849-es mártírhalála; Johanna Balk önkéntes halála, amelyet az erőszakoskodó Báthory Gábor terrorja elleni tiltakozásként és a becsületének megvédéséért választ; Michael Weiß brassói királybíró 1612-es hősi halála városának védelmében. Kialakult egy tárgyszimbolika is: a brassói gótikus Fekete-templomnak mint a nyugati kereszténység és a protestantizmus legkeletibb bástyájának a bemutatása, ami által a gótika mint művészeti stílus külön értelmet kap az ortodox építkezéssel szemben; az erődtemplomok a szászok szimbólumává válnak; a középkori dalnok Klingsor, a német trubadúrok számára Wartburg kastélyában megrendezett irodalmi verseny bírása az első erdélyi német írástudó-költő

³⁸ Meschendörfer, Adolf: *Die Stadt im Osten*. Roman. Hermannstadt: Krafft und Drotleff 1931. Magyar fordítása és kiadásai: *Corona*. Ford. Kós Károly. Versfordítás Dsida Jenő. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh 1933. Új kiadása: Bukarest: Kriterion 1983.

szimbolikus alakja lett;³⁹ az identitás visszaigazolását látták Martin Opitz szófordulatában, amelyben a barokk költőóriás a szászokat egy levelében „germani germanissimi”, vagyis a „legnémetebb németeknek” nevezi; ekkor terjed el a Gustav Kisch nyelvész és tanítványa, Karl Kurt Klein által az identitáskeretként használt „nyelvsziget-elmélet”, miszerint a szász népnyelv megőrizte az ősi, magával hozott idiómát, és fenntartotta azt a magyarok és románok által képzett tengerben.

Meschendörfer volt az az ember, szerkesztő és értelmiségi, aki elsőként lépett ki az önviktimizáció csapdájából, és úgy modernizálta a szász irodalmat, hogy a nemzet identitásának eszméjét nem adta fel, azt tovább vitte és a perspektíva szélesítésével összhangba hozta a korabeli modern írástechnikai-esztétikai elvárásokkal.

A *Corona* című regényt Meschendörfer 1930. február 10-én fejezte be, és 1931-ben a nagyszebeni Krafft és Dortleff kiadó már ki is adta a romániai Deutsche Buchgilde, a Német könyvcéh első köteteként. Különben ezt a német sorozatot az 1924-ben indult Erdélyi Szépművés Céh példája ihlette. 1932-ben a regényt Münchenben is kiadták, és pozitív recepciója a szerző számára 1937-ben meghozta a Goethe-érmet. Az irodalom-történetírás is magasra értékeli ezt a regényt, amelyben paradigmátikus módon jelen van az egyén és közösség sorsáról folytatott polémia. A főhős, egy első személyű elbeszélő a német kisebbség lelkiismeretévé és képviselőjévé válik. Saját életét a közösség érdekeinek rendeli alá, így tehát az csupán a közösség keretében és a közösségen keresztül nyer értelmet. Ebben a kontextusban egy rejtett teológiai dimenzió is megnyílik, az istenhit a nép szolgálatában manifesztálódik, nép és Isten valahol egy kategóriává válnak. Néha-néha kiszól a szerző a regényből: „Boldog ember lehettem volna. Lehettem volna...” – mondja a főhős, és beletörődéssel sorolja fel élete esélyeit, amelyeket nem aknázott ki, mert a népszolgálatot választotta. A főhős a szebeni szászok evangélikus egyházának püspöke lett, amely az adott keretek között egy német származású ember számára elérhető legmagasabb társadalmi pozíció volt Erdélyben, de vajon biztosította-e ezzel az egyéni sikerrel az egyháza és a népe jövőjét? A kérdésre nincs válasz a regényben. A háttérben az a kérdés sejlik fel, hogy a szász nép a közösségi élet kialakult szokásrendje és a vallás előírásai szerint viselkedett, szép városokat épített, az élet isteni rendjét betartotta, az emberek életét történelmi, jól megfontolt modellek szerint szervezte, és mindezek ellenére a nép története lezárul, a közösség felszámolódik. Mennyit ér ez az életmód olyan országok keretein belül, mint Ausztria-Magyarország és Nagy-Románia, amelyek lényegében csak hátráltatják, gátolják a fennmaradásukat? Ezekre a kérdésekre nem kapunk világos választ, csupán jelképekkel üzen a szerző: az utolsó jelenetben az idős püspök élete vége felé kinéz az ablakon, látja a gyermekeket játszani a kertben, ahol az indiánházak

³⁹ A későbbi kutatás bizonyította, hogy Klingsor fikcionális alak, így nem lehetett köze az erdélyi németekhez. Névtoldaléka, a *Klingsor aus Ungerland*, a magyarországi Klingsor csupán a középkori fantázia szüleménye. Ezt viszont a két világháború közt nem tudták, így a legnevesebb irodalmi folyóirat a *Klingsor* nevet viselte.

épülnek – egy kevéske optimizmust sugallva azzal, hogy talán a gyerekek mégis tovább viszik ezt a kultúrát.

A regény fő síkját két személy, Fritz Kraus első személyű elbeszélő, a későbbi püspök és Harald Hofer rivalizálása uralja. A brassói Honterus-gimnáziumba járó kollégáik körük csoportosulnak, korszakuknak és koruknak megfelelő tipikus konfliktusok zajlanak köztük: Fritz előtt az a cél lebeg (miután maga mögött hagyta a gyermekkori indiánjátékokat és a fiatalkori szerelmeket), hogy minden lehetségest megadjon az erdélyi szász közösségnek, vallást és életcél, a kettő egységét. Barátja, a félreismert Möckel festő meg szeretné teremteni Erdély földjén a modern művészetet is, ez lenne a kapcsolat a Nyugattal, míg mások orvosként, mérnökként, illetve papként kívánnak dolgozni. A belső ellenfél táborában is hasonló életpályákat látunk, viszont az ellenfeleknek tekintett emberek között a szászság iránt mutatott elköteleződés sokkal csekélyebb mértékű volt.

A közösség a regényben egyidejűleg cél és perspektíva. A regény technikája szempontjából ez azt jelenti, hogy az író sok történelmi elemet beépít, és leírja a szász elithez tartozó személyek tipikus életét: a főhős, miután hazatér külföldi tanulmányútjáról, – ez életrajzi vonás a regényben –, Brassóban él tanárként, lelkészként, végül pedig Nagyszebenben püspökként. Egymás után következnek a különböző helyek: Brassó, Heidelberg, Straßburg, Görögország, végül pedig ismét Brassó és Nagyszeben. Miután a főhős nyitottá válik a világ felé, megismeri a külföldet, szűkebb szülőföldjére összpontosít; közösségének adott imperatívusza: nyílj meg, ismerd meg a világot, ám dolgozz ott, ahol születted! Ekképp a történelmi dimenziót a földrajzi is kiegészíti.

A regény cselekménye tulajdonképpen az Osztrák–Magyar Monarchia politikai életére épül. A két ellenfél már iskolás korától harcol egymással, és vitájuk a szász képviselők 1869-es szebeni gyűlésén éri el a csúcspontot, mikor is az Erdélyi Szászok Néppártja a Fekete Pártra és a Zöld Pártra szakadt. Az első csoportosulás kész kompromisszumokat kötni a magyar nacionalizmussal, míg a második nem hajlik meg a Tisza-kormány magyarosító programja előtt, és radikálisabb politikát követel. A regény személyes szintjén Fritz nyer, és püspök lesz. Mindezzel együtt nem sokat ér el népe számára, mert a magyar elit asszimilációs politikája erősebb, mint az ő hatalmi eszközei. A regény az állami politikát vádolja meg azzal, hogy az iskolákat elmagyarosítja, a németek területi autonómiáját felszámolja, valamint hogy az iparban és a kereskedelemben tisztességtelen versenyhelyzetet teremtett – és végső soron ezen érvekkel negatív magyarságképet ad.⁴⁰ Mindezzel együtt a német nyelvű kisebbség fokozatos csökkenése és asszimilációja miatt nem csupán az elnyomó politikában keresi a szerző a vétkest, hanem saját soraik, a szászok közt

⁴⁰ Knapp, Éva: *Ungarn als Gegenstand und Problem im Kronstadt-Roman Adolf Meschen-dörfers*. In: *Ungarn als Gegenstand und Problem der fiktionalen Literatur (ca. 1550–2000)*. Hg. Wilhelm Kühlmann und Gábor Tüskés in Verbindung mit Réka Lengyel und Ladislaus Ludescher. Heidelberg: Universitätsverlag Winter 2020. 381.

is: A modern élethez való alkalmazkodás hiánya a kisebbség létszámának csökkenéséhez vezet, a közösség egyre törékenyebbé válik, és nem képes új lehetőségek felfedezésére. A régi hagyományt elfelejtik, az újabb társadalmi divatok pedig nem hoznak semmi jót és kedvezőt a közösségnek, ezért a mű melankolikus hangnemben, a túlélésnek csak csekély reményét felvillantva záródik ugyan, de benne ég az olvasóban a zárás előtt levő bekezdés, amely végtelenül szomorú képet fest arról, hogy a magyar politika ezt a népet pusztulásra szánja:

Először azt mondták: aki meg akarja menteni az életet, annak gazdaságilag kell bizonyítania! Így hát megalapítottuk az első bankokat és takarékpénztárakat vidéken és a Raiffeisen-egyesületeket, szakiskolákat és mintagazdaságokat, így a szászok újra valamennyi nem várt vendég tanítómesterei lettek.

Az állam azonban megerősödött. Gyorsabban tudott alapítani. Minden egyes faluban lerakta a kakukktojásait, és kivetett hálóiban nemsokára ott vergődtek a parasztok és az iparosok. A gazdaságunk esőt és szelet, valamint szárazságot és jégverést kapott tőle, ahogyan az államnak épp tetszett.

Azután azt mondták: csak a magasabb kultúra menthet meg minket! 300 európai színvonalú iskolánk volt nekünk, 230.000 szász embernek. A legkisebb falusi iskolától a művelt akadémiákig terjedt a hálózatunk, és volt 250 papunk, felfedeztük a tudomány csodás hegyvidékét, megírtuk a könyveinket, újságjainkat és folyóiratainkat, mintha milliók állnának mögöttünk. Zenészeink és énekeseink bejárták a világot, és Bécsben és Berlinben telepedtek meg, ifjú festőink érmekeket szereztek. Csak a költők akasztották hárfáikat a szomorúnak tetsző folyók mezőire, és keresték Klingsor elveszett dallamait.

Az állam azonban tíz év alatt ezer új iskolát alapított a földünkön, amelyek tágra nyílt kapuval állnak, és felemelkedéssel, hírnévvel és magas hivatalokkal kecsegtetnek. Csak annyi kell nekik, hogy a fiatal megtagadja a német nevét.

Az állam erősebb, ti telepesek! Rátok csak mint eleven trágyára van szükség, és nemsokára azt mondja majd: ideje végleg eltűnnötök!⁴¹

Főntebb röviden utaltunk arra, hogy a szászság Nagy-Romániában sem találta meg a számításait, a századforduló életérzése továbbra is fönmaradt. Ebbe a letargikus állapotba robbant be a nemzetiszocializmus ideológiája, amely felemelkedést ígért a Német Birodalom határain túl élő, úgynevezett népi németeknek azt, hogy a Német Birodalom újbóli megerősödésével ők is több jogot kapnak majd arra, hogy német identitásukat megőrizték, és több lehetőséget a gazdasági fölemelkedésre. A Német Birodalom sok értelmiségit integrált, ezáltal a szász, de más német csoportok vezető rétegében is az az meggyőződés szilárdult meg, hogy ők is

⁴¹ Meschendörfer, Adolf: *Die Stadt im Osten*. Roman. Hermannstadt: Krafft und Drotleff 1931. 291–292. A passzust saját fordításomban idézem, mert a regény első megjelenés idejéből származó levelezésből látszik, hogy a magyarellenes, illetve magyarpolitika-ellenes passzusokat Kós némileg tompította – B. F. A.

egyenrangú tagjai a nagy német népnek, és nekik is Németországgal együtt kell haladniuk. Ez konkrétan azzal a következménnyel járt, hogy a három legjelentősebb író, Adolf Meschendörfer, Erwin Wittstock és Heinrich Zillich a harmincas évek közepén Németországba telepedtek. Döntésüket nemcsak a birodalmi németekkel való egység tartozás gondolata, valamint a nagynémet identifikáció, de a korabeli pénzügyi szabályok is motiválták, a nagy sikerrel, nagy példányszámban kiadott regényeik után járó honoráriumhoz Németországban tudtak hozzájutni, a külföldre való utalás akkor nagy nehézségekbe ütközött.

Heinrich Zillich pályája képezi le az erdélyi német irodalom csapdahelyzetét, amely tragikus végbe torkollott. Zillich az első világháború utáni erdélyi életet a nemzetek élet-halál harcaként élte meg, amelyben a kis szász csoport lassan, de biztosan felőröldik, ahogyan azt a *Zwischen Grenzen und Zeiten* című monumentális regényében megírta.⁴² A tragikus életérzést az tette még bonyolultabbá, hogy a németeket civilizációs faktorként látta és láttatta, amely teljesen hiábavalóan próbálja magasabb szintre emelni a javíthatatlanul maradi és lemaradó erdélyi magyarokat és románokat. A németek egyféle piedesztálra kerülnek, ám róluk is és más népekről is kimondatnak kényelmetlen igazságok, tehát az önreflexiót nem lehet elvitatni a regénytől. A panoráma széles lesz, a történelmi mélyfúrást sem nélkülözi, ezért is hasonlította Hans Bergel, a hatvanas évektől felfutó szász író, Zillich nagy tisztelője ezt a regényt egyenesen az *Iliász*hoz.⁴³ Zillich egyféle német felsőbbrendűségben hitt, akárcsak sokan a szászok közül, amelyet később, 1933 után a német propaganda ki is használt. A Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, vagyis a Népfelvilágosításért és Propagandáért Felelős Birodalmi Minisztérium ugyanis a náci Németország oldalára kívánta állítani a birodalmi határon kívül élő németeket, hogy az ország befolyását és a katonai potenciált növelje. Zillich elhitte a propagandát, miszerint a német nyelvcsoportok mind a német faj részei, és együtt kell cselekedniük, sőt azt magára is vonatkoztatta, és a Führer feltétlen hívévé vált. A szakirodalom ismeri Adolf Hitlerhez írott két versét is,⁴⁴ de nemcsak ez a szimbolikus eset mutatja odaadását, hanem számtalan olyan nyilatkozatáról tudunk, amely a háborút dicsőíti és a nagynémet eszméket propagálja.⁴⁵

Adolf Meschendörfer és Erwin Wittstock még a háború előtt belátták és megérezték, hogy Németország agresszor lesz. Erdélyi élettapasztalatuk azt súgta nekik, hogy térjenek haza, így nem szívta be őket a kor ideológiája. Ám Zillich egyre

⁴² Zillich, Heinrich: *Zwischen Grenzen und Zeiten*. München: Albert Langen-Georg Müller Verlag 1937.

⁴³ Bergel, Hans: *Nachwort*. In: Zillich, Heinrich: *Wälder und Laternenschein. Erzählungen aus Siebenbürgen*. Mit einem Nachwort von Hans Bergel. München: Langen-Müller 1978.

⁴⁴ Scholdt, Günter: *Autoren über Hitler: deutschsprachige Schriftsteller 1919–1945 und ihr Bild vom „Führer“*. Bonn-Berlin: Bouvier 1993.

⁴⁵ Zillich hagyatékát most dolgozza fel az IKGS intézet Münchenben, lásd: www.ikgs.de, illetve: <https://www.facebook.com/projektzillich>. A <https://zillich.hypotheses.org/197> oldalon meg a megnyilatkozásait teszik közzé, itt konkrétan a háborút üdvözlő, azt epekedve várta.

inkább a szélsőjobbra tolódott, és a háború után már nem is tér haza, hogy bíróság elé állítását elkerülje. Az NSZK-ban a szászok szószólója lett,⁴⁶ adminisztrált, és irodalmi pályája lehangolt. Az agresszív végletből már nem tudta magát humanista pozícióba lavírozni, különben sem hitt volna neki senki, ezért a szászok szervezeteinek kiépítésébe menekült, és magát meg a szászszágot a kommunizmus áldozatának beállítva keresett új közéleti legitimációt.

A második világháború alatt az erdélyi német irodalom „befagyott”. Ami megjelent, azt később igyekeztek letagadni, elkendőzni, meg nem törtéنتté tenni, mert a Németországból finanszírozott munkák kirekesztőek voltak, mint például a korábbi transzilvanista költő Alfred Csallner *Bizonyítvány az őssokról* című füzeté.⁴⁷ A német nacionalizmustól magukat távol tartani akaró, ám írásmegszállott értelmiségiek a korai újkorba menekültek, és a 16–17. századi humanistákról írtak, így Johannes Sommer, Georgius de Hungaria és Georg Marienburger új életre kelt, akárcsak Brukenthal báró antik numizmatikai gyűjteménye – ami a háború forgatagában teljesen érdektelen volt.

A második világháború következményei

A háború vége a német sajtótermékek betiltását hozta magával, tehát irodalmi publikációk megjelentetése lehetetlenné vált. Ám ekkor nem is az irodalom volt az erdélyi német társadalom gondja, hanem az észak-erdélyiek elmenekülése, amit még a Wehrmacht és a magyar hatóságok szerveztek meg. A Romániához tartozó Dél-Erdélyben már nem kerülhetett sor a szovjetek elől történő kimentésre, mert Románia egyik napról a másikra átállt, és így a menekülésre nem volt lehetőség. Az előre sejtett sorscsapás jött is, 1945 januárjában a szovjet hadsereg összeszedte a német lakosság egészséges részét, majd malenkij robotra hurcolta őket. A munkatáborok 4 évig működtek, az elhurcoltak kb. 20 százaléka vesztette életét. Közben Románia területén megjelentek német nyelvű nyomtatványok, ám kis számban, és irodalmi termés nem volt köztük. Nem is igen lehetett volna miről írni, mert a változások most már olyan óriásiak voltak, hogy poétikai szublimációjukhoz idő kellett. Kutatásaim szerint egy-egy nagy változás irodalmi megjelenítéséig legalább 20 év szükséges,⁴⁸ a kommunizmusra való átmenet irodalmi ábrázolása is a hatvanas, de inkább a hetvenes évektől kezdett el megjelenni.

⁴⁶ Zillich, Heinrich (Hrsg.): *Wir Siebenbürger*. Salzburg: Akademischer Gemeinschaftsverlag 1949.

⁴⁷ Csallner, Alfred: *Ahnenpaß*. Hg. von der Deutschen Volksgruppe in Rumänien. Hermannstadt: Bruckner 1940.

⁴⁸ Balogh, András F.: *Über die Reaktionszeit der Literatur*. Vergangenheit und Aktualität in zeitgenössischen deutschen Romanen. In: *Humboldt-Nachrichten*. Zeitschrift des Humboldt-Vereins Ungarn. Nr. 40. Dezember 2021. 10–14. URL: <http://www.humboldt.hu/>

Erdély német társadalma egy pillanatig összezavarodott, legalábbis az ötvenes évektől újra megengedett irodalom erről tanúskodik. Be kellett látni, hogy a német szupremácia nem csak ostoba álom, de bűn is volt, mert lenézte a többi nemzetet, sőt még egy nép teljes megsemmisítésére is törekedett. Mivel a nemzetiszocializmus a nyelv, a történelem és a kultúra tradíciójával érvelt, a hagyományok átértékelésének sürgető szükségszerűsége vetődött fel – amit a kommunizmus destruktív módon tálcán kínált. Megfejthetetlennek tűnt az addig lebecsült szláv népek háborús győzelme, sőt két év alatt, 1947-re a lenézett kommunista ideológia került hatalomra. Ebben az ideológiai káoszban az irodalom tett lépéseket az új élet értelmezésének irányába: Georg Scherg (1917–2002) volt az az író, aki ezt a megváltozott helyzetet meg akarta érteni, így beleélte magát Erdély népi világába, és műveiben kivetítette annak színeit. Bár Scherg lírikusként, drámaíróként, műfordítóként, irodalomtudósként is tevékenykedett, mégis elsősorban regényíróként tartjuk számon. Mesélői tehetségét, új nézőpontjait és témáit, humoros stílusát az olvasóközönség, a kritikusok és az irodalomtudósok egyaránt elismerték. Hősei többnyire parasztok, pásztorok, kispolgárok és kisstílvú tolvajok, akik a legkülönbözőbb nemzetiségekből verbuválódnak. Scherg első alkotói szakaszában a két világháború közötti epikus költészet mimetikus hagyományát folytatta; ezek a gyermekkori elbeszélések az erdélyi németek egységének és összetartozásának sztereotípiáit tükrözik. A kommunizmus előretörésével azokat az egyszerű embereket kívánta megérteni, akik a szocializmust hordozták. Ennek az eredménye a *Da keiner Herr und keiner Knecht* című regény (Ahol senki sem úr vagy szolga).⁴⁹ Bár a népi figurák jelenléte miatt akár a szocialista realizmus felé tett lépésként is értelmezhető ez a mű, ez a gesztus sem védte meg őt attól, hogy az 1959-es íróperben ne ítéljék több év kényszermunkára. Scherg perének a kiváltó oka az volt, hogy Zillich felvette egyik versét a *Wir Siebenbürger* című kötetbe, amely az NSZK-ban jelent meg. Ezt az államot akkor a fasizmus folytatójaként minősítette a kommunista világlátás, és az együttműködést szankcionálta.⁵⁰

A börtönbüntetés és a publikációs tilalom után özönvíz szerűen jöttek Scherg kötetei. A lehangolódott olvasóközönségét vitalitásával és az életöröm jeleneteivel igyekszik felrázni; az olvasó egy festői vidék hegyi világában találja magát, lótolvajok és gazemberek között, akik természetes életformában akarnak élni. Végleg elmúlt Adolf Meschendörfer a *Coronából* ismert polgári világa, ahol az érettségiző fiatalok Görögországba mennek az antik kultúra és a szépségeszmény megismerése céljából. Scherg hősei a kocsmába járnak, éjszakai kalandként beosonnak

node/125?language=de und http://www.humboldt.hu/sites/default/files/hn40-10-14-balogh_uber_die_reaktionszeit_der_literatur_vergangenheit_und_aktualitat_in_zeitgenossischen_deutschen_romanen.pdf (letöltés: 2022. október 31.)

⁴⁹ Scherg, Georg: *Da keiner Herr und keiner Knecht*. Bukarest: ESPLA 1956.

⁵⁰ Scherg, Kurt [születési neve]: *Nacht*. In: Zillich, Heinrich (Hrsg.): *Wir Siebenbürger*. Salzburg: Akademischer Gemeinschaftsverlag 1949. 305.

barátnőik szobájába, és közben a törvénnyel is konfliktusba kerülnek. A *Paraskiv Paraskiv*⁵¹ főhőse egy hihetetlenül primitív lókupec, aki azért viseli kétszer a nevét, mert középkori körülmények közül érkezett, ahol az embereknek még csak egy nevük volt. Ám mivel a személyi igazolványba kettőt kell beírni, megduplázza a nevét, hogy ne kelljen azon is külön gondolkodnia. Azonban minden primitívsége ellenére a lócsereberék, a tolvajlások, a verekedések „bejönnek neki”, sikerei vannak a hölgyek körében, és közben gazdagszik is. A kommunizmus térhódításának allegóriájává válik ez a mű, amelyet bátran értelmezhetünk az 1947-es hatalomátvételre történő reakcióként, miközben az utána következő évtizedek tapasztalata is benne van. A mű végen azonban kiszól az író a sorok közül: Paraskivot elítélik egy olyan jelenetben, amely a saját bírósági tárgyalását idézi fel. A szerző reményei szerint a kommunizmust valamikor csak el fogják majd ítélni. Miután olvasói a 90-es években elfogytak, ő is kivándorolt gyermekeihez Németországba, ahol már csak a temető várta.

A második világháború után a szász irodalom kettészakadt. Egyes írók kint rekedtek vagy kint maradtak Németországban, illetve a 60-as évektől megindult a kivándorlás, így az élethelyzet alapján több típusú írósort különböztethetünk meg. A kint rekedtek lehetnek az első típus, mint például Paul Philippi, az egyik legjelentősebb szász esszéíró, aki német katonaként amerikai fogságba esett, és onnan a nyugati országrészbe került. Sok volt katona, akit Németországban ért a háború vége, félt visszajönni, mert a visszaérkezőket több esetben kémkedéssel vádolták meg, illetve meghurcolták őket, vagy elküldték volna a Szovjetunióba jóvátételi munkára. Akik a nemzetiszocializmus ideológiáját támogatták, például Heinrich Zillich, ha akartak volna, akkor sem térhettek vissza; tudták, hogy Romániában perbe fogják őket. Ez a második típus, amelyik tudatosan döntött Németország mellett, mert más lehetősége nem volt az életben maradásra. Természetesen a pereknek sokszor volt jogalapjuk, például Viktor Capesiust, Auschwitz gyógyszerészét Kolozsváron a távollétében a légereket megjáró emberek vallomásai alapján halálra ítélték. A nyugati és a keleti igazságszolgáltatási rendszer közti különbséget mutatja, hogy Capesiust a frankfurti Auschwitz-perben 1968-ban csupán 8 év börtönnel sújtották a tömeggyilkosságban való tevékeny, de csak egyszeri részvétel miatt.⁵² A 60-as években meginduló kivándorlás kitermelte a harmadik típust, a Romániában csalódott írókét, akik az adott adminisztratív keretek közt telepedtek ki, ami végső soron a teljes személyi vagyonuk elvesztését is jelentette. Legfeljebb emléktárgyakat tudtak magukkal vinni. Ennek a típusnak az első és

⁵¹ Scherg, Georg: *Paraskiv Paraskiv*. Kolozsvár: Dacia 1976. 2. kiadás: *Paraskiv, der Roßtäuscher*. Kelet-Berlin: Verl. Volk und Welt 1982.

⁵² Capesius történetét feldolgozza: Schlesak, Dieter: *Capesius, der Auschwitzapotheker*. Bonn: Dietz 2006. Magyar fordítása: Schlesak, Dieter: *Capesius, az auschwitzi patikus*. Ford. Hajdú Farkas Zoltán [versford. Kovács András Ferenc]. Csíkszereda: Bookart 2008.

egyben emblematikus alakja Oskar Pastior lett, aki Herta Müller mellett a legnagyobb irodalmi karriert futotta be új hazájában.

Bármilyen megfontolásból, avagy élethelyzetből is kerültek a Német Szövetségi Köztársaságba az írók, közös lett bennük a válság tudata, éspedig a témaválasztási válságé: folytassák-e erdélyi témáikat, avagy éljék bele magukat a számukra új német valóságba, és ezt az új miliót elevenítsék meg? A kitelepedett írók karrierjéből azt a következtetést lehet levonni, hogy minél kiforrottabb, megállapodottabb író volt valaki, annál inkább megmaradt erdélyi írónak, és a régi, hazai témákat írta tovább. De nincsen általános tendencia, nincsen szabály, mindenféle életút és téma elképzelhető és lehetséges volt. Ezekből áttekintünk néhányat, a legjellemzőbbeket.

Paul Philippi szó szerint az iskolapadból került a keleti frontra, majd rövid amerikai fogság után teológiát kezdett el tanulni, és rendkívül innovatív módon a diakóniai munka elméletét dolgozta ki,⁵³ amely meghozta számára az elismerést, és Heidelbergben professzor lett. Az igazi témája, az erdélyi szász nép sorsa azonban folyamatosan foglalkoztatta, a tisztességgel ellátott professzori munkája mellett csak erről írt, és ebben a körben tevékenykedett. Esszéi elmélyednek a történelmi, vallási, nyelvi tradíciók értelmezésében, teret engednek az új kihívások elemzésének, így a vallás helyét keresi a modern, piacgazdaságon alapuló társadalomban; igyekezett definiálni a népet és a nemzetet, és végül a szászokat nemzetként határozta meg a saját történelmi tudatuk alapján. A román nyelvet még fiatalkorában megtanulta, és tudását Németországban is gondosan ápolta, sőt még magyarul is megtanult, hogy az erdélyi tradíciót a saját személyében is megjeleníthesse. Esszéinek végkövetkeztetése az lett, hogy az erdélyi szászok csak Erdély területén maradhatnak meg szásznak, Németországban nem.⁵⁴ Ezt a felismerését politikai programként kezelte, és hogy meggyőződését személyes példával is igazolja, hazatelepedett Nagyszebenbe. Philippi mindezt a dühöngő Ceaușescu diktatúra idején, a 80-as évek közepén tette meg, amikor is ő volt az egyetlen hazatelepedő a Németországba távozni szándékozók tengerével szemben. Esszéit Romániában is töretlenül írta tovább, bár ezek a kötetek a szocializmus ideje alatt nem jelentek meg,⁵⁵ de teológiai professzorként dolgozhatott.

Paul Philippi példáját leszámítva a tendencia az volt, hogy az írók kitelepedtek az NSZK-ba. Megjegyzendő, hogy az NSZK felvállalta a Német Birodalom büneinek a jóvátételét, amit az NDK csak részlegesen tett meg, és ebbe a történelmi felelősségvállalásba az elüldözött népcsoportok integrációja és támogatása is beleértendő. Az NDK-ba nem lehetett kitelepedni, a testvéri szocialista ország nem

⁵³ Philippi, Paul: *Christozentrische Diakonie, ein theologischer Entwurf*. Stuttgart: Evangelischer Verlag 1963.

⁵⁴ Philippi, Paul: *Land des Segens? Fragen an die Geschichte Siebenbürgens und seiner Sachsen*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau 2008.

⁵⁵ Philippi, Paul: *Weder Erbe noch Zukunft? Fragen rumäniendeutscher Gegenwart im 20. Jahrhundert*. Hermannstadt: Honterus-Verlag 2010.

fogadott se szászokat, se svábokat. Csak azok kerültek oda, akik még a háború alatt oda mentek vagy a háború után arra a területére telepítettek a különböző hatóságok, mint például Georg Maurer, avagy az operákat író Rudolf Wagner-Régeny.

Az NSZK területén a kitelepedettek közül a 60-as és 80-as évek periódusában Oskar Pastior (1927–2006) és Hans Bergel (1925–2021) futott be nagy írói karriert, hozzájuk csatlakozott a rendszerváltás után Richard Wagner és Herta Müller, de ők egy generációval fiatalabbak voltak, és sváb származásuk okán is más kategóriát képviselnek.

Pastior megjárta a Donbasz munkatáborait, 17 évesen vitték el. Hazatérte után tanulhatott, a bukaresti egyetemen germanisztikát végzett, ahol kitűnt irodalmi tehetségével és zseniális nyelvi invencióival. Így könnyedén kapott Bukarestben állást a rádió német adásánál, megjelent két, tradicionális formákat követő verseskötete is. A lágerből hozott emlékei és a nemi orientációja miatt érzett félelmei okán besúgóí tevékenységre kényszerült. Pastiort megszarolta a titkosszolgálat, ő ennek engedett, és másoknak ártott jelentéseket írt,⁵⁶ amelynek következtében egy asszonyt halálba kergettek a pribékek. A meggyötört költő vagy jól játszotta a megbízható elvtársat, vagy a pártnak/titkosszolgálatnak volt közömbös a sorsa, ezt ma már nem tudjuk rekonstruálni, mindenesetre kissé szokatlan módon, mintegy kegyként kiengedték egy nyugati turistaútra. Ám Pastior 1968-ban nem tér vissza az ausztriai utazásáról, hanem Németországba távozik, ahol költészetet teljesen új utakra tér, a nyelvi kísérletezésnek egyik elismert mestere lesz – és pedíg a szász származásától teljesen függetlenül. Versnyelvét „krimgót”-nak nevezi, verstani elveket talál ki, pl. a Fibonacci-sort, illetve fordítja és követi Velimir Hlebnjyikov transzértelmű és transzracionális szövegeit és költői elveit. A 90-es évektől sok rajongója van, köztük Christina Weiss, a későbbi kulturális államminiszter. Pastior a kifinomult irodalmi ízlés megtestesítője lett. 2006-ban Büchner-díjjal, a legrangosabb német könyvdíjjal jutalmazták, ám ezt átvenni már nem tudta, az izgalomtól meghalt. Csak elhunytá után derült fény titkosszolgálati kapcsolataira, ami ártott emberi hírnevének, átértékelték őt, miközben a vita összes felszólalója egyetértett abban, hogy minden emberi gyengesége ellenére költészetének értéke kikezdehetetlen.⁵⁷ Rejtélyes módon szép összegű vagyont hagyott maga után, amit a Pastior Alapítvány kezel. Herta Müller róla mintázta a Nobel-díjas regényként számontartott *Atemschaukel* („Lélegzethinta”)⁵⁸

⁵⁶ A téma legpontosabb feldolgozása: Siennerth, Stefan: *Bespitzelt und bedrängt – verhaftet und verstrickt. Rumäniendeutsche Schriftsteller und Geisteswissenschaftler im Blickfeld der Securitate. Studien und Aufsätze*. Berlin: Frank und Timme 2022. 23–78.

⁵⁷ Siennerth, Stefan: Der Mensch Oskar Pastior muss neu bewertet werden. Interview mit Felicitas von Lovenberg. In: Siennerth, Stefan: *Bespitzelt und bedrängt – verhaftet und verstrickt. Rumäniendeutsche Schriftsteller und Geisteswissenschaftler im Blickfeld der Securitate. Studien und Aufsätze*. Berlin: Frank und Timme 2022. 683–686.

⁵⁸ Müller, Herta: *Atemschaukel*. Roman. München: Hanser 2009.

főszereplőjét, Leo Auberget. Életének nagy döntéséről, a Németországba való kitelepedésről így vall az *abschrangung ißt wegweiser* című versében, amelyet a nyelvi ugrások, kétértelműségek és zeneiség miatt még csak hozzávetőleges fordításban sem lehet visszaadni:

Az elkerítés felfalja az útjelző táblát

ezerkilencszáz / huszonhét
 nagyszeben erdélyben
 kell-e hát / kell-e sovány
 kantiléna / keresztül

bűnös / nem iskolás dolog
 óh megszületés / óh varázspálca
 és listák / nevek és
 fogság / liget

kisebbség / utcák
 tönkrement / nem ment tönkre
 tömeg / súly
 háború / nyugalom

vonattalan / költözés
 csomag / filmvágás
 pöpec séta a ballhausgasséban
 vissza / nem vissza⁵⁹

Ezekkel a versekkel Pastior jelentős karriert futott be, szövegeit ma is nagy művelézzettel lehet olvasni. Hozzá nem hasonlítható Hans Bergel írói pályája, aki csak a kitelepedett szászok körében volt sikeres, végső soron az ő honvágyukat írta meg monumentális regényeiben. A legtermékenyebb erdélyi származású író, ám terjen-gössége miatt műveit nem mindig fogadja osztatlan kritika. Ma a legtranszilvanistább írók közé sorolható. Regényeiben Erdély soknemzetiségű világát eleveníti meg délkelet-európai és romániai kontextusban. Bergel történetei leginkább a hegyekben játszódnak, kedvenc szereplői pásztorok, betyárok, zsványok és különböző szilárd jellemű hegyi emberek. Műveiben a természet szeretete párosul a népek szeretetével, talán ő az egyetlen német író, aki feltétel nélkül nagyon pozitív képet

⁵⁹ Oskar Pastior: *abschrangung ißt wegweiser*. In: Uő: *Gimpelscheise in die Winterreisetexte von Wilhelm Müller*. Buch und CD. Kiadja Urs Engeler. Basel, Weil am Rhein und Wien: 1997. [oldalszám nélkül]

festett a román népről, míg a magyarokat tiszteli, de egyáltalán nem szereti. Ezért Romániában a rendszerváltás után magas román állami díjakban részesült.

Hans Bergelt 1959-ben ítélték el a brassói íróperben (Kronstädter Schriftstellerprozess) egy novellájáért, amelyben a XVI. századi dalnok nem kívánja Báthory Gábort szórakoztatni, mondván, hogy zsarnoknak nem dalol. Ezt az áthallásos kijelentést a bíróság a kommunizmus elleni izgatásként értékelte. Az ítélettel véget ért a sibajnok és a tehetséges zenész karrierje is, ám az író új témára lelt az anti-kommunista magatartás megjelenítésében. Négy év után szabadult amnesztiával, majd Günter Grass emelte fel szavát Bergel érdekében, s teremtett ügyének nemzetközi visszhangot, így viszonylag könnyen kiengedték a hatóságok az NSZK-ba, hogy megszabaduljanak ettől a „problémától”. Ott a müncheni székhelyű *Siebenbürgische Zeitung* (Erdélyi Újság) főszerkesztője lett. Antikommunista politikát folytatott, ő szervezte meg például Kölnben 1987-ben a mintegy százezer embert megmozgató tömegtüntetést Ceaușescu politikája ellen. Jelentős a befejezetlenül maradt regénytrilógiája, amelyben a szászok XX. századi történetét meséli el közép-európai kontextusban: a *Wenn die Adler kommen* („Amikor a sasok jönnek”) az első kötet, amelyet a második világháborút taglaló társadalmi tabló követ *Die Rückkehr der Wölfe* („A farkasok visszatérése”) címmel. Az író nagy ellenfele Eginald Schlattner, aki a brassói íróperben ellene vallott. Soha nem békültek ki.

A szász irodalom kettészakadását az is jellemezte, hogy a Romániában élők nem ismerték az NSZK-ban élő írók életét és műveit. Értő közvetítők sem voltak, mert a német eseményekről tanácsos volt nem beszélni, például a Bergel-féle Ceaușescu-ellenes tüntetésről. Aki ilyet tett, az büntetést, állást, egzisztenciát kockáztatott, sokkal kisebb fajsúlyú cselekményekért is mentek tönkre életek. Ezért párhuzamos szász irodalmakról beszélhetünk, amelyek 1990 után könnyen újra egyesültek. A Romániában maradtak tulajdonképp egyetlen gondolatban öröklődtek, éspedig hogy mikor hagyják el szeretett hazájukat. A hazaszeretet lett a Romániában írt erdélyi német irodalom titkos motívuma, amely hosszúra nyúló, kínzó fájdalomként vonult végig a szövegeken. Az irodalom korábbi elemekből építkezik, így a fájdalom megfogalmazása Meschendörfer *Erdélyi elégiájára* írt parafrázisokban talált formát. Az elégia kulcsszavai, az erdélyi másság és különbözőség, a tájélmény, a paraszti élet bölcsessége, életakarása és humanizmusa, az elmúlás kérlelhetlensége visszaköszöntek ezekben a versekben, amelyeket a sváb költők is átvettek, ugyanis a Bánságban is pont ugyanazok a társadalmi és lelki folyamatok játszódtak le, mint Erdélyben: Dieter Schlesak (1934–2019): *Landschaftsversuch aus Traum*;⁶⁰ Franz Hodjak (*1944): *bergschule in schäßburg* (1976);⁶¹ Anemone Latzina (1943–1993): *Siebenbürgische Elegie 1983* (1983);⁶² Horst Samson

⁶⁰ Schlesak, Dieter: *Grenzstreifen*. Bukarest: Literaturverlag 1968, 24–26.

⁶¹ Hodjak, Franz: *Offene Briefe*. Gedichte. Bukarest: Kriterion 1976, 79.

⁶² Latzina, Anemone: *Siebenbürgische Elegie 1983*. In: *Neue Literatur*, 1983/6., 13–14.

(*1954): *Banater Elegie* (1985);⁶³ sőt Ernst Göhn (hivatalos neve: Gyöngyösi, *1946): *Eimdersch* (1995)⁶⁴ egyenesen szász dialektusban készített egy Meschen-dörfer-remaket. Mindemellett tény, hogy a romániai német lírában a diktatúra utolsó évtizedeiben a tárgyias-objektív, illetve az ironikus hang és nyelvezet vált uralkodóvá, talán ráhangolódva a nyugat-németországi költészetben bekövetkezett fordulatra. A romániai magyar költészet ekkori állapotával való összevetése fontos tanulságokkal szolgálhat, hisz mindkét irodalom a diktatúra ellen tiltakozott

Ennek a kornak, de az 1990 után bekövetkezett új, demokratikus világnak is a legautentikusabb alakja a nagyszebeni Joachim Wittstock (szül. 1939), Erwin Wittstock, a két világháború közti időszak klasszikusának a fia. Joachim a 60-as években tanult Kolozsváron. Egyetemi tanulóéveit – számtalan magyar figurával együtt – a *Die uns angebotene Welt* (A nekünk felkínált világ) című művelődési és fejlődési regényben örökítette meg,⁶⁵ amely azt bizonyítja, hogy a klasszikus európai műveltséget meg lehetett szerezni az 1960 évek többnyelvű Kolozsvárán. Wittstock a tanulmányai befejezése után irodalomtudós és regényíró lett. Ő számít az utolsó szász írónak; mert barátai, íróársai és olvasótábora elvándorlása után egyedül maradt Nagyszebenben. Tudatosan vitte tovább családja írói tradícióit, valamint az erdélyi német irodalom hagyományát, amelyet nagy európai műveltséggel ötvözött. A szocializmus alatt született művei példák a helytörténet európai összefüggésekben történő leírására, amely intellektuálisan megalapozott képeken és élettörténeteken keresztül jelenik meg. A történelem aktualizálható kérdései iránti előszeretete nyilvánul meg a *Karusselpolka* (Körhinta-polka) című regényben,⁶⁶ amely a 17. századba vezeti vissza olvasóit, hogy a kommunista korszak „sajátos kétértelműségét”⁶⁷ (eigenartige Doppelbödigkeit) barokk köntösben bemutathassa. Wittstock kongenialitását mutatja, hogy a regényével párhuzamosan jelent meg Günther Grass hasonló barokk mintázatú szövege, a *Das Treffen in Telgte* (Vesztfál csevely),⁶⁸ amely ugyanezzel a módszerrel a német irodalom 1945 utáni újraindulását írja le. Wittstock történelmi példázataiban azonban annyira összetettek és teoló-

⁶³ Samson, Horst: *lebraum*. Cluj-Napoca: Dacia 1985, 65–66.

⁶⁴ Göhn (Gyöngyösi), Ernst: *Eimdersch...* In: *Siebenbürgische Zeitung*, 1995. július 31., 7.

⁶⁵ Wittstock, Joachim: *Die uns angebotene Welt*. Jahre in Klausenburg; Roman. Bukarest: ADZ 2007.

⁶⁶ Wittstock, Joachim: *Karusselpolka. Das ist ein sehr wohl schicklicher, ersprießlich-seltsamer und herzerbaulicher Bericht einer Fahrt ins Harbachtal, darin beschrieben wird die vielwichtige Urzelzeremonie, der Besuch neugieriger und hilfreicher, aber auch hilfloser Visitatoren, eines Studenten Liebe zum Fräulein Eva und das insonderlich abenteuerbewegte Spiel vom Reifenschwinger und vom Arzt, zur Verständigung der geneigten Leser*. Klausenburg/Cluj: Dacia 1978.

⁶⁷ Gerhard Csejka szavai in: Reichrath, Emmerich (Hg.): *Reflexe II. Aufsätze, Rezensionen und Interviews zur deutschen Literatur in Rumänien*. Cluj-Napoca: Dacia-Verlag 1977, 223.

⁶⁸ Grass, Günter: *Das Treffen in Telgte*. Eine Erzählung. Darmstadt: Luchterhand 1979. Magyarul: *Vesztfál csevely*. Ford. Márton László. Budapest: Helikon 1987.

giai, kultúrtörténeti és földrajzi ismeretekkel súlyosbítottak, hogy ezek a regények inkább az idegen nyelvű miliőben való emberi lét szimbólumaiként értelmezhetők.

Wittstock az 1990 után született regényeiben tovább figyeli azt a változó világot, amelyből szász közönsége tulajdonképpen eltűnt, elfogyott. Ezt az életérzést írja meg a *Bestätigt und Besiegelt. Roman in vier Jahreszeiten* („Elhatározottat és eldöntetett. Négy évszak regénye”) című műben.⁶⁹ Stefan Sienerthtel közösen megírta az erdélyi német irodalom történetét, ez a munka számít a téma legjobb összefoglalásának.⁷⁰ Wittstock nyitott Kelet-Európa további népei felé, Dalmáciától egész Lengyelorszáig vezettek az utazásai és az utazásairól szóló esszeisztikus, nagyon művelt beszámolói. Joachim Wittstockot a sors megkímélte, nem lett a titkosszolgálat játékszere, így a megmaradás és az erdélyi művelt írásművészet szimbólumává válhatott.

A rendszerváltás után. Zárzó

Joachim Wittstock pályája átível a két korszakon, és példázza azt a váltást, amit a demokrácia és a szólásszabadság hozott. 1989/1990 után már nem kellett szimbólumokban fogalmazni, hanem az lett a tét, hogy mi módon lehet ezt a nemzetiségi sorsot és történelmet irodalmi dimenzióban megragadni, valamint átélhetővé és esztétikai élménnyé tenni. A legkülönbözőbb írói modellek jelentek meg, Eginald Schlattner például önéletrajzi ihletettséggű történelmi regényeket írt szászveresmarti otthonában anélkül, hogy a Nagyszeben melletti kis faluból kimozdult volna. A *Rote Handschuhe*⁷¹ című regény viviszekció, amely bemutatja, miként kerül abba a helyzetbe az ember, hogy a pribékek kezei közt összeomlik, és saját testvére, illetve barátai ellen tesz terhelő vallomást. Ez az irodalmi kitárulkozás jelentős siker lett, Németországban több mint 50.000 példányban adták el, és a szerzője megkapta a Románia kulturális nagykövete címet. Schlattnernek, a zsugorodó falu papjának regényét több mint 10 nyelvre fordították le, de a többi munkája is megbecsülést hozott neki. Ellenfele és irodalmi vetélytársa, Hans Bergel, a München mellett élő író délkelet-európai nagy perspektívákat, tablókat festett, és magát nem is annyira szásznak, hanem inkább német és ezen belül egy kicsit szász írónak is pozicionálta, miközben leginkább az erdélyi közönség ismerte el a őt, a „mi Hansunkat”. De az alaphang – talán kimondatlanul is – az maradt, hogy íróknak-költőknek, német lakoságnak Erdélyt el kellett hagynia. Ennek a keserű érzésnek a legjobb megfogalmazója Franz Hodjak, aki a keserűségét velőig hatoló cinikus

⁶⁹ Wittstock, Joachim: *Bestätigt und besiegelt. Roman in vier Jahreszeiten*. Bukarest: ADZ 2003.

⁷⁰ Sienerth, Stefan; Wittstock, Joachim: *Die deutsche Literatur Siebenbürgens*. 2. kötet. München: IKGS 1997, 1999.

⁷¹ Schlattner, Eginald: *Rote Handschuhe*. Roman. Wien: Zsolnay 2000.

iróniára váltja át. Több regényében is ebben a hangnemben gúnyolja ki azt a régiót, amelyet végtelenül szeret:

„Puczikám – szólította meg a vécés néni Bernd Burgert –, te egyenesen nagyszerű vagy. Mostam én már grófok és bárók farkát, ne tudd meg, mennyire kicsinyesek voltak, hé, itt még maradt egy szőrszál, no és a makkjuk, ha észak irányába mutatott, akkor kívánságuk szerint dél vagy nyugat felé kellett igazítanom és a keleti részét parfümmel locsolgatnom, no de ezt még el tudtam viselni. Az egyedüli gond az volt, hogy a bárókat és grófokat elhurcolták vagy eltették láb alól, és ebben a pánikszerű összevisszaságban félni kezdtem, de az én történetemnek nem más az oka, ennyire elfogult azért nem akarok lenni, és mivel nem akartam elfogult lenni, gyorsan megöregedtem. De távol álljon tőlem a panaszkodás, szóval átvettem ezt a közcécét, melyet szintén csak megvesztegetés árán és jó neveltetésemnek köszönhetően kaptam meg, tehát meg kell mondanom, nagy szerencsém volt, és most nap mint nap takarítom ezt a vécét, igaz, hogy hatalmas munka, de egyben küldetés is, talán életem nagy küldetése, ha számításba veszem, hogy minden nacionalista, mielőtt hányni kezdene, kikapja saját térképét a nadrágzsebéből, és csakis terv szerint hányik, mely megmutatja, hogyan fog kinézni az új világ a jövőben, és nekem le kell mosnom ezt a jövőt, és alig mosom le, mert annyira ocsmány és fel-foghatatlan és elviselhetetlen, máris új országok jelennek meg.”⁷²

Semmilyen kultúrában nincsen utalás arra, hogy az illemhelyet takarítók megmosnák a vendégek nemi/húgyuti szervét. Ez Hodjak fantáziájának gyümölcse, akárcsak a megszólítás is, amely egyszerre a hajaz a nemiszerv román megnevezésére, az Erdélyben is használt magyar tájszóra és Kálmán Imre *Marica grófnőjére*, ahol elhangzik a *Te légy az álomom ma éjjel, Pucikám* című dal. Hodjak tobzódik az ilyen áthallásokban, amelyek pontosan lokalizálják a szöveget a 90-es évek román valóságában. De akármilyen sok a hasonló nyelvi vicc vagy az abszurd jelenet, a fő gondolatot nem veszítjük szem elől: bármely nép csak a saját régiójában található meg életének értelmét, máshol aligha. Semmilyen intellektuális teljesítmény nem tudja a hazát helyettesíteni.

Az erdélyi német irodalom egyre jobban közelített a sváb irodalomhoz, és fordítva. Ez a tendencia a második világháború után indult meg, amikor is a román kommunista állam még jobban központosított, mint a korábbi, polgárinak nevezett féldemokrácia. Ez azt jelentette, hogy az irodalom legjelentősebb fórumai, így a médiák, a kiadók, a felsőoktatás, a politikai vezetés mind Bukarestbe került, ahol a különböző nemzetiségek képviselői egymás mellett, egy irodában dolgoztak: sváboknak, zászoknak, német ajkú zsidóknak kellett közös politikát, lapot, érdekképviselőt fenntartaniuk. Mivel a társadalmi problémák és folyamatok is

⁷² Hodjak, Franz: *Homokkal teli bőrönd*. Regény. Ford.: Szenkovics Enikő. Kolozsvár: Exit Kiadó; Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány 2020, 12. Német eredeti: *Ein Koffer voll Sand*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2003. 12.

hasonlóak voltak, elindult a belső homogenizáció, amit a többségi nemzet azzal erősített tovább, hogy az összes németet differenciálás nélkül egy kategóriába sorolta. Így a szász és a sváb irodalom közelített egymáshoz, bár kétségtelenül maradtak különbségek, amelyeket viszont senki sem tartott már nagyon fontosnak, mert a népviselet vagy a nyelvjárás már nem volt identitásalkotó tényező, és a valóság is visszaszorulóban volt. A romániai német irodalom fogalmát egyre többen fogadták el mint létező realitást. Az alulinformált német közönség is hajlott erre a megnevezésre, mert így könnyebben tudta beazonosítani a jelenséget.

Az összenövés egyik nagyszerű és szimbolikus pillanata az „Aktionsgruppe Banat” megjelenése lett. Az ifjú sváb költői csoport új, kritikus, önostorozó hangot ütött meg, és a nyugatnémet irodalom motívumait csempészte be a romániai irodalomba, amely a második világháború után objektív okokból eltávolodott a németországi irodalmi központoktól. Az Aktionsgruppét segítő szerkesztők, könyvkiadók, kritikusok inkább szászok voltak: Franz Hodjagról, Hedi Hausérról, Rolf Frieder Marmontról és Peter Motzanról van szó, akik kritikáikkal, a kiadott könyvekkel mintegy felemelték a csoportosulás tagjait. A bukaresti Kriterion – amely még magyar kezdeményezésre jött létre 1969-ben Domokos Géza vezetésével – kiadta az irodalmi csoport tagjainak könyveit, ami a korabeli papírhiányos, tervgazdálkodós és cenzúra uralta időben nagy eredménynek számított. Az Aktionsgruppe Banat tevékenységét ellehetetlenítette ugyan a titkosszolgálat, ám tagjai egyénenként még boldogultak. Ekképp kapott teret Herta Müller is, aki szintén a temesvári egyetemi irodalmi körből nőtt ki. Már első könyve, a *Niederungen*⁷³ („Lapályok”) siker lett, mert rövid, velős mondataival felfedte a nemzetiszocializmus még élő maradványait, az önelégültséget, az önbecsapást és a sváb naivitás magatartásformáit. Herta Müller sikere valószínűleg jelentős részben a szászok segítségének köszönhető. De még besegítettek ismeretlenek is: a Herta Müllert meglátogató nyugatnémet újságíró, Rolf Michaelist a tömbház sötét, kivilágítatlan lépcsőházában jól megverték,⁷⁴ aminek folyományaként az NSZK-ban elterjedt a hír, hogy Müller és akkori élettársa, majd férje, Richard Wagner életveszélyben vannak. Ezért az 1987-ben kitelepedő írópárt nagy szimpátiával és segítőkészséggel várták az NSZK-ban, sokan egyengették az útjukat, amely Herta Müller esetében egyenesen a Nobel-díjhoz vezetett.

Van ebben a folyamatban egy magyar szál is. Mádl Antal (1929–2013), az ELTE professzora egy nemzetközi csoport élén még a hetvenes évektől Lenau-kutatásokat folytatott, a kritikai kiadást meg is jelentették; partnerével, Hartmut Steineckével eljutottak a Bánságba is, hogy a költő csatádi szülőházának felújítását előmozdítsák. Steinecke tanársegédje, azóta a mester paderborni professzori állását megöröklő Norbert Otto Ecke, a mai Németország egyik vezető germanistája e látogatások során felfigyelt az akkori romániai német irodalomra, megbarátkozott

⁷³ Müller, Herta: *Niederungen*. Prosa. Bukarest: Kriterion 1982.

⁷⁴ Müller megfigyelésének történetét lásd: Müller, Herta: *Cristina und ihre Attrappe oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht*. Göttingen: Wallstein 2009. 27.

Herta Müllerrel, majd a kitelepedett író művészetéről 1991-ben könyvet írt,⁷⁵ és konferenciát is szervezett róla, amely hatalmas reklámot és megbecsülést hozott az akkor még csak 38 éves írónak. Herta Müller felemelkedését ezek a momentumok segítették ugyan, de a későbbi Nobel-díj nemcsak ezen segítő kezeknek, hanem nyelvi zsenialitásának tudható be. A művekben megvalósuló esztétikumot, nyelvi bravúrt, multikulturalitást sokan elemezték, ezért csak egyetlen momentumot emelek itt ki. A 2009-ben, a nagy díj odaítélése előtt pár hónappal megjelent *Atemschaukel* („Lélegzethinta”) méltó, nem érzelgős, de mély érzésekkel teli emléket állít a Szovjetunióba elhurcolt németeknek. A deportálásoknak nagy, könyvtárnyi irodalma van, ám ezekhez képest is sok új elemet teremtett Müller, mint például *Planton-Kati*, Örszem Kati alakját.⁷⁶ Kati szellemileg visszamaradott és így teljességgel életképtelen lány, ám a közösség megmenti őt a haláltól, mert megvédi az élelmiszeradagját, a rá kiosztott munkát elvégezi helyette, az iszonyú telek alkalmával meg öltözteti. Planton Kati lett a német közösség humanizmusának lakmuspapírja, amíg ő él, addig az embertelenségben is van még emberség, összetartás és méltóság. A regény lapjain Kati átéli a megpróbáltatásokat, és visszatér hazájába. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy Planton Kati alakját Müller fantáziája teremtette, míg a legtöbb figurát létező emberek vonásainak fölhasználásával formálta meg, hisz Müllernek édesanyja és Oskar Pastior is sokat meséltek a megélt eseményekről.

A Nobel-díj az irodalmi köztudatba emelte az egész romániai német irodalmat századokkal, svábokkal együtt. A sajtó Müller romániai életszakaszának elemeit kutatta és mutatta be, holott nyilvánvaló volt, hogy berlini letelepedése nélkül ez a siker nem következhetett volna be. De így legalább ráirányítódott a figyelem erre az irodalomra, Müller húzta magával a többi író is, ami kicsivel több publikálási lehetőséget jelentett a nagyobb, rangosabb kiadóknál, valamint nagyobb nyilvánosságot, több könyvismertetést. Talán a magyarországi születésű Terézia Mora, avagy a Nagyszébenben és Aradon gyermekeskedett Iris Wolff mai pályájának felívelése is ennek a figyelemnek köszönhető.

Ám a megdicsőülés közben folyamatosan jöttek a negatív hírek is. A kutatók számára hozzáférhetővé vált a román titkosszolgálat archívuma,⁷⁷ ahonnan sorra kerültek elő azok a dokumentumok, amelyekkel hitelt érdemlően bizonyíthatóvá vált, hogy ki volt – a kor terminológiáját itt alkalmazva – megfigyelt „célszemély”, avagy beszerezett ügynök, informátor, illetve az eseményeket mozgató tiszt. A legelképzelhetlenebb történetek kerültek napvilágra, amelyek közül kirí Carl

⁷⁵ Ecke, Norbert Otto (Hrsg.): *Die erfundene Wahrnehmung. Annäherung an Herta Müller. Mit ausführlicher Bibliographie*. Paderborn: Igel Wissenschaft 1991.

⁷⁶ Müller, Herta: *Atemschaukel*. Roman. München: Hanser 2009. 33. s köv.

⁷⁷ Lásd www.cnsas.ro

Göllner proaktív játéka a titkosszolgálattal.⁷⁸ Göllner jó kommunista hírében állt, társadalmi vezető pozícióját a második világháborúban kifejtett ellenállási tevékenysége alapozta meg, amit a francia Résistance-tól beszerzett igazolással bizonyított. Sok jó történelmi tárgyú könyvet írt és szerkesztett, ez kicsit felmenti őt, miközben az egyéni érdekeit is nézve gátlástalanul gázolt át másokon. A Résistance-levél krimibe illő fordulat, amelyet sok más lépés, húzás, okoskodás követett. Ám az előkerült történetek sokasága nem ilyen fordulatos, regényszerű játékról ad felvilágosítást, hanem megfélemlített, rettegő, sok esetben aljas módon a saját hasznukat néző emberek vergődését látatja.

Említettük Stephani esetét, aki a máramarosi jiddis történeteket beemelte az össznémet irodalomba. A németországi szellemi élet az 1970-es években már tudatában volt a holokauszt bűneinek, megindult a felelősségvállalás és a szellemi jóvátétel, amit Romániában a szocialista emlékezetpolitika, pontosabban az emlékezet elfojtása gátolt. Stephani viszont többször járt az NSZK-ban, és ott láthatta a fejlődés irányvonalát; először publikált ebben a témában, ezzel helyzeti előnyre téve szert pályatársaival szemben. Rajta kívül mások nem utazhattak ki, ő viszont a titkosszolgálat, a Szekuritáté beépített embereként ezt megtehetette. Besúgóí jelentései a *Neue Literatur* szerkesztőségéből – a 2000 után megtekintésre kikerült dokumentumok alapján – kifejezetten károsak voltak, ártottak a szerkesztőtársaknak és bukaresti médiákban dolgozó német kollégáknak.⁷⁹ Ennek ellenére 2005 táján még ő perelte be Richard Wagnert, Herta Müller volt férjét, aki a múlt bűneit megnevezve Stephani nevét is felsorolta. Wagner érthetetlen módon elveszítette a pert, a volt besúgó győzedelmeskedett, akit a bírósági döntés alapján Németország területén ezentúl nem szabad besúgónak nevezni – miközben a román titkosszolgálati archívum a megfelelő román törvény által előírt módon hivatalos dokumentumban megnevezte őt, és jelentéseit hozzáférhetővé tette.

Georg Hoprich fiatal költő halálba kergetésére is fény derült: az érzékeny fiatalember meg nem történt cselekmények miatt öt év börtönnel sújtották, majd a szabadulása után is megfigyelték és nyomás alá helyezték, amit már nem tudott elviselni és öngyilkosságba menekült. A dokumentumokból most már meg lehetett érteni azt, hogy miért féltek az írók a 70-es években Heinz Stănescu bukaresti kritikustól: Stănescu titkosszolgálati tisztként jelentett és intézkedett, sok író sorsát leginkább rossz irányban befolyásolva.⁸⁰ Fájdalmas volt átélni azt, hogy a No-

⁷⁸ Sienerth, Stefan: In den Fängen des Geheimdienstes. Ein Beitrag zur Biografie des Historikers Carl Göllner. In: Rudolf Gräf, Gerald Volkmer (Hrsg.): *Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964*. München: IKGS Verlag 2011, 157–207.

⁷⁹ Motzan, Peter: *Ein Bericht des IM „Moga” und seine Folgen. Securitate und Autoren im kommunistischen Rumänien: Zur Eröffnung des operativen Vorgangs „Mocanu”*. In: *Siebenbürgische Zeitung*. München. Folge 20 vom 20. Dezember 2010, 10.

⁸⁰ A jelenség feldolgozását lásd: Sienerth, Stefan: *Bespitzelt und bedrängt – verhaftet und verstrickt. Rumäniendeutsche Schriftsteller und Geisteswissenschaftler im Blickfeld der Securitate*.

bel-díjas regény főhőséről, a verszteni Oskar Pastiorrról is kiderült besúgóí múltja. Ő épp ez elől menekült el Romániából, és úgy tűnt, maga mögött tudja hagyni életének ezt a dicstelen fejezetét. Szinte abszurd kijelenteni, de mégis elmondható, hogy szerencsére nem érte meg azt a szégyent, hogy szembesítik a múltjával, mert 2006-ban elhunyt. Werner Söllner (1951–2019) maga vallotta be a romániai viszonyokat elemző valamelyik konferencián, hogy Walter néven őt is beszervezték, és így jelentéseket is írt. Az irodalomértő közönség csalódása nagy volt, ugyanis Söllner számított a legintelligensebbnek a romániai költők között. Kiváló elméje, nagy műveltsége és kitartó munkabírása révén a Frankfurt am Mainban működő Hesse-ni Irodalmi Fórum igazgatójának nevezték ki, ami nagy fokú elismerést jelentett. 2009-ben Richard Wagner azzal vádolta Söllnert, hogy a titkosszolgálat számára készített jelentései és „verselemzései” hozzájárultak ahhoz, hogy az Aktionsgruppe Banat csoportot feloszlassák. Söllner e tevékenységét elismerte, ám azt is látnunk kell, hogy mindezt fiatal, még tájékozatlan egyetemi hallgatóként tette. A kolozsvári stúdium után lakhelyet változtatott, Bukarestbe ment – így egy más titkosszolgálati egység „fennhatósága” alá került –, ahol már visszautasította a másodszori szervezési kísérletet, és kitűnő lektorként sok jó könyv megszületésénél bábáskodott. Időközben ő vált célszeméllyé, őt figyelték meg és kezdték el nyomás alá helyezni. Sok verseskötete jelent meg, sőt Németországban is megbecsülést vívott ki magának. Még halála után is kiadtak műveiből egy jól fogadott, alapos válogatást,⁸¹ ami egyértelműen annak a jele, hogy a német irodalom Söllner fiatalkori botlását inkább szenvedésnek, mint gonoszságnak vagy gyávaságnak ítéli meg.

Az erdélyi német irodalom a 20. században folyamatosan hullámvasúton ült. Egyik csapás a másik után érte, gyökeres, korábban szinte elképzelhetetlen változásokkal kellett szembenéznie, időközben kettészakadt egy romániai és egy németországi ágra, és most párhuzamosan fut tovább. Magasságok – Nobel-díj – és mélységek jellemezték, hiszen a nemzetiszocializmus és a kommunizmus is maga alá gyúrta, és megtalálta benne a kiszolgálóit. Ám a tradíció ereje oly erős volt, hogy minden körülmények közt találtak olyan emberek is, akik a szó esztétikáját és autentikus emberi erejét továbbvítették.

Az erdélyi német irodalom könyvtárnyi gazdagságú. Sok szerző munkálkodott benne, számtalan fordulat tartkítja a történetét, izgalmas a többnyelvűség miatt, európai és német perspektívát fedezhetünk fel benne akár apró falvakban is. Erkölcsi és művészi kérdések sorjázna, kísérletek és nagy teljesítmények jellemzik, amelyek több országban jöttek létre, tehát még a határai is kitágultak. Mivel még mindig vannak aktív szerzői, ez az irodalom nem zárult le, holott erdélyi szász népesség már alig él Románia területén.

Studien und Aufsätze. Berlin: Frank und Timme 2022.

⁸¹ Söllner, Werner: *Schartige Lieder.* Ausgewählte Gedichte. Hrsg. von Susanne Söllner, Björn Jäger, Nancy Hüniger, Alexandru Bulucz. Mit einem Vorwort von Eva Demski. Frankfurt am Main: Edition Faust 2021.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh, András F.: *Über die Reaktionszeit der Literatur*. Vergangenheit und Aktualität in zeitgenössischen deutschen Romanen. In: *Humboldt-Nachrichten*. Zeitschrift des Humboldt-Vereins Ungarn. Nr. 40. Dezember 2021. 10–14.
- Bergel, Hans: *Nachwort*. In: Zillich, Heinrich: *Wälder und Laternenschein. Erzählungen aus Siebenbürgen*. Mit einem Nachwort von Hans Bergel. München: Langen-Müller, 1978.
- Bielz, Julius: *Winzer Krüge*. In: *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1927. 18.
- Bin-Nun, Jechiel: *Das jiddische Stammgebiet*. Sprachkarte in *Jiddisch und die deutschen Mundarten*. Unter besonderer Berücksichtigung des ostgalizischen Jiddisch. Tübingen: Max Niemeyer, 1973.
- Bottesch, Johanna und Martin: *Die bairisch-österreichische Mundart der Landler von Grosspold (Apoldu de Sus) in Siebenbürgen (Rumänien)*. Wien: VWGÖ 1992.
- Bottesch, Johanna: *Dialekttexte*. In: Bottesch, Martin, Grieshofer, Franz, Schabus, Wilfried (Hg.), unter Mitarbeit von Monika Habersohn, Lore-Lotte Hassfurther: *Die siebenbürgischen Landler*. Eine Spurensicherung. 2 Bände. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag 2002, 673–724.
- Bottesch, Martin, Wien, Ulrich A.: *Grosspold: ein Dorf in Siebenbürgen*. Döbel: Stekovics 2011.
- Bottesch, Martin; Grieshofer, Franz; Schabus, Wilfried (Hg.), unter Mitarbeit von Monika Habersohn, Lore-Lotte Hassfurther: *Die siebenbürgischen Landler*. Eine Spurensicherung. 2 Bände. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag 2002.
- Buchinger, Erich: *Die „Landler“ in Siebenbürgen: Vorgeschichte, Durchführung u. Ergebnis e. Zwangsumsiedlung im 18. Jh.* München: Oldenbourg, 1980.
- Csallner, Alfred: *Ahnenpaß*. Hg. von der Deutschen Volksgruppe in Rumänien. Hermannstadt: Bruckner, 1940.
- Ecke, Norbert Otto (Hrsg.): *Die erfundene Wahrnehmung. Annäherung an Herta Müller. Mit ausführlicher Bibliographie*. Paderborn: Igel Wissenschaft, 1991.
- Göhn (Gyöngyösi), Ernst: *Eimdersch...* In: *Siebenbürgische Zeitung*, 1995. július 31., 7.
- Grass, Günter: *Das Treffen in Telgte*. Eine Erzählung. Darmstadt: Luchterhand 1979. Magyarul: *Vesztfál csevely*. Ford. Márton László. Budapest: Helikon, 1987.
- Hassfurther, Lore-Lotte (Hg.): *Vergessene altösterreichische Tracht in Siebenbürgen – Landler*. Thaur: Wort und Welt 1989.
- Hermann Gross: *Gewicht einer wirtschaftlichen Leistung*. In: Oskar Schuster (Hrsg.): *Epoche der Entscheidungen. Die Siebenbürger Sachsen im 20. Jahrhundert*. Köln, Wien 1983, 60–72.

- Hodjak, Franz: *Homokkal teli bőrrönd*. Regény. Ford.: Szenkovics Enikő. Kolozsvár: Exit Kiadó; Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány 2020, Német eredeti: *Ein Koffer voll Sand*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2003.
- Hodjak, Franz: *Offene Briefe*. Gedichte. Bukarest: Kriterion 1976.
- Ilk, Anton Joseph, Traxler, Johann: *Geschichte des deutschen Schulwesens von Oberwischau*. (Veröffentlichungen zu den Zipsern im Wassertal, Bd. 1). Nürnberg: Verlag Haus der Heimat, 2009.
- Ilk, Anton Joseph: *Die mythische Erzählwelt des Wassertales: Rolle und Funktion phantastischer Wesen im Leben der altösterreichischen Holzknächte, dargestellt in ihren mündlich überlieferten Erzählungen aus den Waldkarpaten*. Linz: Adalbert-Stifter-Institut des Landes Oberösterreich 2010.
- Ilk, Anton Joseph: *Die Zipser im Wassertal. Bildnis einer Landschaft und ihrer Menschen*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Bd. 32 (1989), Nr. 2. Bukarest: Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien, 99–106.
- Ilk, Anton Joseph: *Die Zipser im Wassertal. Bildnis einer Landschaft und ihrer Menschen*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Bd. 32 (1989), Nr. 2. Bukarest: Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien. 99.
- Ilk, Anton Joseph: *Zipser Volkserzählungen*. Klausenburg: Dacia Verlag, 1990.
- Klusch, Horst: *Die Habaner in Siebenbürgen*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Bd. 11 (1968), Nr. 2. Bukarest: Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien. S., 21–40.
- Knapp, Éva: *Ungarn als Gegenstand und Problem im Kronstadt-Roman Adolf Meschendörfers*. In: *Ungarn als Gegenstand und Problem der fiktionalen Literatur (ca. 1550–2000)*. Hg. Wilhelm Kühlmann und Gábor Tüskés in Verbindung mit Réka Lengyel und Ladislaus Ludescher. Heidelberg: Universitätsverlag Winter 2020.
- König, Walter: *Schola seminarium rei publicae*. Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien. Köln [u.a.]: Böhlau 2005. 23.
- Latzina, Anemone: *Siebenbürgische Elegie* 1983. In: *Neue Literatur*, 1983/6. ???
- Méhes György: *Kolozsvári milliomosok*. Kolozsvár: Dacia, 1997.
- Meschendörfer, Adolf: *Die Stadt im Osten*. Roman. Hermannstadt: Krafft und Drotleff 1931. Magyar fordítása és kiadásai: *Corona*. Ford. Kós Károly. Versfordítás Dsida Jenő. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh 1933. Új kiadása: Bukarest: Kriterion, 1983.
- Meschendörfer, Adolf: *Die Stadt im Osten*. Roman. Hermannstadt: Krafft und Drotleff 1931.
- Moldt, Dirk: *Deutsche Stadtrechte im mittelalterlichen Siebenbürgen: Korporationsrechte – Sachsenspiegelrecht – Bergrecht*. Köln, Wien: Böhlau 2009.

- Motzan, Peter: *Ein Bericht des IM „Moga“ und seine Folgen. Securitate und Autoren im kommunistischen Rumänien: Zur Eröffnung des operativen Vorgangs „Mocanu“*. In: *Siebenbürgische Zeitung*. München. Folge 20 vom 20. Dezember 2010.
- Müller, Herta: *Atemschaukel*. Roman. München: Hanser 2009.
- Müller, Herta: *Cristina und ihre Attrappe oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht*. Göttingen: Wallstein 2009.
- Müller, Herta: *Niederungen*. Prosa. Bukarest: Kriterion, 1982.
- Oskar Pastior: *abschränkung ist wegweiser*. In: Uő: *Gimpelscheise in die Winterreisetexte von Wilhelm Müller*. Buch und CD. Kiadja Urs Engeler. Basel, Weil am Rhein und Wien: 1997.
- Philippi, Paul: *Christozentrische Diakonie, ein theologischer Entwurf*. Stuttgart: Evangelischer Verlag 1963.
- Philippi, Paul: *Land des Segens? Fragen an die Geschichte Siebenbürgens und seiner Sachsen*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau 2008.
- Philippi, Paul: *Weder Erbe noch Zukunft? Fragen rumäniendeutscher Gegenwart im 20. Jahrhundert*. Hermannstadt: Honterus, Verlag, 2010.
- Recensământul general al populației din anul 1930*. A német nép tekintetében lásd vol. IX, partea V. Neamul.
- Reichrath, Emmerich (Hg.): *Reflexe II. Aufsätze, Rezensionen und Interviews zur deutschen Literatur in Rumänien*. Cluj-Napoca: Dacia-Verlag 1977.
- Roth, Catherine: *La Nation entre les lignes – Les Saxons de Transylvanie et la question des identités*. Rennes: Presses Universitaire 2022.
- Samson, Horst: *lebraum*. Cluj-Napoca: Dacia 1985.
- Schempp, Hermann: *Gemeinschaftssiedlungen auf religiöser und weltanschaulicher Grundlage*. Tübingen: Mohr 1969.
- Scherg, Georg: *Da keiner Herr und keiner Knecht*. Bukarest: ESPLA 1956.
- Scherg, Georg: *Paraskiv Paraskiv*. Kolozsvár: Dacia 1976. 2. kiadás: *Paraskiv, der Roßtäuscher*. Kelet-Berlin: Volk und Welt 1982.
- Scherg, Kurt: *Nacht*. In: Zillich, Heinrich (Hrsg.): *Wir Siebenbürger*. Salzburg: Akademischer Gemeinschaftsverlag 1949. 305.
- Schlattner, Eginald: *Rote Handschuhe*. Roman. Wien: Zsolnay, 2000.
- Schlesak, Dieter: *Capesius, der Auschwitzapotheker*. Bonn: Dietz 2006. Magyar fordítása: Schlesak, Dieter: *Capesius, az auschwitzzi patikus*. Ford. Hajdú Faras Zoltán [versford. Kovács András Ferenc]. Csíkszereda: Bookart, 2008.
- Schlesak, Dieter: *Grenzstreifen*. Bukarest: Literaturverlag 1968.
- Scholdt, Günter: *Autoren über Hitler: deutschsprachige Schriftsteller 1919–1945 und ihr Bild vom „Führer“*. Bonn–Berlin: Bouvier 1993.
- Schwarz, Ernst: *Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen: Siebenbürger und Zipser Sachsen, Ostmitteleutsche, Rheinländer im Spiegel der Mundarten*. München: Südostdeutsches Kulturwerk 1957.

- Sedler, Irmgard: *Die Landler in Siebenbürgen*. Gruppenidentität im Spiegel der Kleidung von der Mitte des 18. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts. Marburg: Elwert 2004.
- Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch*. Hrsg. Adolf Schullerus. Band 1 (A–C, 851 oldal + LXXII). Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter 1924.
- Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*. Mit Benützung der Sammlungen Johann Wolffs herausgegeben von Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Band 2. Hg. von Georg Keintzel, Adolf Schullerus und Friedrich Hofstädter. Berlin und Leipzig: de Gruyter 1911.
- Sienierth, Stefan: *Bespitzelt und bedrängt – verhaftet und verstrickt*. Rumänien-deutsche Schriftsteller und Geisteswissenschaftler im Blickfeld der Securitate. Studien und Aufsätze. Berlin: Frank und Timme 2022.
- Sienierth, Stefan: Der Mensch Oskar Pastior muss neu bewertet werden. Interview mit Felicitas von Lovenberg. In: Sienierth, Stefan: *In den Fängen des Geheimdienstes. Ein Beitrag zur Biografie des Historikers Carl Göllner*. In: Rudolf Gräf, Gerald Volkmer (Hrsg.): *Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964*. München: IKGS Verlag, 2011. 157–207.
- Sienierth, Stefan; Wittstock, Joachim: *Die deutsche Literatur Siebenbürgens*. 2. köt. München: IKGS, 1997, 1999.
- Söllner, Werner: *Schartige Lieder*. Ausgewählte Gedichte. Hrsg. von Susanne Söllner, Björn Jager, Nancy Hüniger, Alexandru Bulucz. Mit einem Vorwort von Eva Demski. Frankfurt am Main: Edition Faust, 2021.
- Stephani, Claus: *Zipser Volkserzählungen aus der Maramuresch, der Südbukowina und dem Nösner Land*. Bukarest: Kriterion, 1981.
- Stephani, Claus: *Volkserzählungen der Zipser in Nordrumänien*. Marburg: Elwert, 1983.
- Stephani, Claus: *Das Wassertal in Ostmarmatien: Erzählvorgang und Erzählfunktion in einem multikulturellen, gemischtethischen Gebiet dargestellt am Beispiel der Volksmärchen*. München: Kommission für Ostjüdische Volkskunde in der Dt. Gesellschaft für Volkskunde, 1996.
- Teutsch, Georg Daniel: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. Erster Band: Von den ältesten Zeiten bis 1699. Erste Auflage 1852–1858, zweite Auflage 1874, dritte Aufl. 1899 hrsg. bereits von Friedrich Teutsch, Hermannstadt: W. Krafft. Friedrich Teutsch mindegyik kötetet újrászerezszette az 1925–26. években.
- Teutsch, Friedrich: *Geschichte der ev.[angelischen] Kirche in Siebenbürgen*. Band I, 1150–1609. Hermannstadt: Krafft, 1921.
- Teutsch, Friedrich: *Die Siebenbürger Sachsen in den letzten fünfzig Jahren 1868–1919*. Sonderausgabe. Hermannstadt: W. Krafft, 1926.

- Teutsch, Friedrich: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. Bd. 2: 1700–1815. Von den Kuruzzenkriegen bis zur Zeit der Regulationen. Hermannstadt: W. Krafft 1907; Bd. 3: 1816–1868, *Regulationen bis zur Einführung des Dualismus*. Hermannstadt: W. Krafft, 1910;
- Ungar, Karl: *Flora Siebenbürgens*. Hermannstadt: Kraft und Drotleff, 1925.
- Varga, E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II*. Csíkszereda: Pro-Print, 1999.
- Wittstock, Erwin: *Die Liquidierung des sächsischen Nationalvermögens und die Enteignung der Sieben-Richter-Waldungen*. Schäßburg: 1931.
- Wittstock, Joachim: *Bestätigt und besiegelt. Roman in vier Jahreszeiten*. Bukarest: ADZ, 2003.
- Wittstock, Joachim: *Die uns angebotene Welt*. Jahre in Klausenburg; Roman. Bukarest: ADZ, 2007.
- Wittstock, Joachim: *Karusselpolka. Das ist ein sehr wohl schicklicher, ersprießlich-seltsamer und herzerbaulicher Bericht einer Fahrt ins Harbachtal, darin beschrieben wird die vielwichtige Urzelzeremonie, der Besuch neugieriger und hilfreicher, aber auch hilfloser Visitatoren, eines Studenten Liebe zum Fräulein Eva und das insonderlich abenteuerbewegte Spiel vom Reifenschwinger und vom Arzt, zur Verständigung der geneigten Leser*. Klausenburg/Cluj: Dacia, 1978.
- Zillich, Heinrich: *Zwischen Grenzen und Zeiten*. München: Albert Langen-Georg Müller Verlag 1937.
- Zillich, Heinrich (Hrsg.): *Wir Siebenbürger*. Salzburg: Akademischer Gemeinschaftsverlag, 1949.